КҮШ-АЖЫЛДЫҢ, ЧАҢГЫС ААЙ ЭП-СЕТКИЛДИҢ БАЙЫРЛАЛЫ-БИЛЕ, ЭРГИМ ӨҢНҮКТЕР!

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың августа 31-де үнүп эгелээн

№ 59 (15744) ◆ 1996 чылдың май 1, среда ◆ Ат салган шагы 20.00. Садар өртээ 500 рубль.

ЧАСТЫҢ, КҮШ-АЖЫЛДЫҢ БАЙЫРЛАЛЫ-БИЛЕ!

Хүндүлүг чер-чуртчуларывыс!

Май бириҥ байырлалы — частың болгаш күш-ажылдың байырлалы келди. Ол дээрге бойдустун отпуушкуну болгаш езулуг чылыг хүннериҥ келири-биле холбашкан, чүректерни эки, чырык чүүлдерге бүзүрел-биле долдуруп келир. Бо чылгы байырлалды республиканың политиктиг болгаш экономиктиг амыдыралының чогумчудуушкунунга онза идегел-биле уткуп турар бис.

Май 1-ни демдеглеп тура, шилчилге үеэзиниҥ негелделери бергелерни ажыл эртерде кызымак, чүткүлдүг болурун, республика болгаш Федерация мурнунга боттарының хамааты хүлээлгезин болгаш харыысалгазын угаап-бодаарын бистен негеп турар. Бистиҥ чаагай чоруувустуҥ магадылары чүгле күш-ажыл.

Республиканың күрүне эрге-чагырга органнары бергелерни ажып эртеринге бүгү күжениишкиннери үндүрүп турар. Мал кыштаглаашкының дооскаш, часкы тарылга кампаниязын чорудар, сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну бүгү талалыг быжыглаарын чедип алыр, өг-бүле, кижи бүрүзүнүҥ болур-чогууру-биле амыдырап-чурттаарынга эргежок чугула байдалдарны тургузар ужурлуг бис.

Эки дыштанып алгаш, бистиҥ шуптувустун мурнувуста турар сорулгаларны боттандырары-биле ийи дакпыр күш-биле ажылдаар арганы, чаа күштерни байырлал биске бээр.

Эргим чаҥгыс чер-чурттугларывыс, Май 1-ниҥ байырлалы-биле!

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДӘӘДИ ХУРАЛЫ.

ИДЕГЕЛДЕРНИҢ ЧАЗЫ

Бо чазын агаар-бойдус талазы-биле таарымчалыг эвес, чоннуҥ чугаалажыры ышкаш, арай-ла «куу час» болуп турар. Довурак-доозун, бок-күзүрүм база эндерик. Ындыг-даа болза часкы үе черле ындазында шымбай, кыштан канчап-даа дээре, часкы хөөннери-биле кижилерниҥ сагыш сеткилинге идегелдерни оттуруп турар болбайн аан. Дөмей-ле чылын үелер мурнувуста, чаъс-чаашкын черни од киир чаптар хүннер келир дээрзинге идеген олурар бис. Соок, хары эвээш, дошкун кыштың чайы кургаг, кандаашкынныг болур дээр. Ынчалза-даа, канчап билир, баш удур даап бодаашкыннардан өске болуп, чердээривис биске өршээлди хайырлап, тараа-быдааны, өтсигенни ол чип каавытпас-ла боор. Черле ынчаш эки чүвеге идегээри кижилерниҥ ие-бойдустан чаяаттынган будуш-демдээ болгай. Идегел, бүзүрел чок чурттаары берге.

Ынчангаш бо час бистерге мурнукузундан бир онзагай, ылгалдыг болганы-биле ону «идегелдериҥ чазы» деп адап болур бис. Чүге дээрге бир ай бичии ажыг үе эртерге, Россия Федерациязының Президентизинин соҥгулдазы болур болгай. Ол соҥгулда бүгү россияннарга, ол санда бистерге, тываларга, моон соҥгаргы салым-чолувусту тодарадырынга канчаар даа аажок онзагай ужур-уткалыг соҥгулда болур. Бо бар чылар угланыышкыннарывыс, экономиктиг шилип алыышкынывыс, канчап-даа эрги байдалынче эглип кирбези биске коҥчуг чугула. Ол дээрге бүгү делгейниҥ бурунгаарлап чоруп олурары экономиктиг боттуг хоойлуларга чагыртыышкын-дыр. Ынчангаш бис РФ-тин Президентизин соҥгуурда, чүвениҥ аян-байдалын эдерип, кымнын кандыг угланыышкын тудуп турарын кичээнгейге ап, эн не хынамчалыг, кажар угаанныг, ханы коруштуг болбажевиске хоржок.

Май 1-ни хостуг күш-ажылдың болгаш каттыжылганың байырлалы кылдыр бо чылын эде чарлаан. Күш-ажыл дээрге биллингир, кайы-даа үеде күш-ажыл күндүткелдиг, ол чокта амыдырал кезик-чамдык, бай-байлак келбес. Ооҥ алдар-хүндүзүн, утка-шынарын өрү көдүрбес болза, амгы үеде ажыл кылбайн акша тып ап болур дээн хөөннер база бар. Кажан-даа кижи ажыг дери-биле акша ажылдап ап чоруур болза, ооҥ арын-нүүрү арыг, сагыш-сеткили оожургалдыг, дыш чоруур. А чөптүг эвес орук-биле келген акшалар дөмей-ле «хирлиг», кижиге эки шиҥгээл болуп шыдавас. Хүнүнде бай-шыдалдыг олурза-даа, соҥ даарта «хирлиг» акшалар орнун негей берзе канчаар. Бойдуста халас чүве бар эвес.

Май 1-ни моон мурнунда эп-сеткил каттыштырылгазының байырлалы деп турган. Бо чылын ону «каттыжылганың» деп адаан. Хамык ужур канчаар адаарында-даа эвес, а херек кырында чүвени чөптүг, таарымчалыг кылырында болгай. Бо чылын, ылаҥгыя часкаар үелерде каттыжыышкынче шыҥгыы базымнар кылдынгылаанын көрүп тур бис. ССРЭ-ни эрги хеви-биле катап тургузарының хей чүткүүшкүннериниҥ орнунга, мурнундагы, Совет Эвилелинин республикалары ам күрүнелер апарган, кады ажылдажылгаже угланып турары көскү. Чаа хевир-биле, чаа езу-чөп-биле каттыжып демнежири ХКД чурттарынга күүү-быраны бээр дээрзин күрүнелер баштыҥнары шупту билип турар.

Президент Б. Н. Ельциниҥ май мурнунда Кыдатче ажыл-херекчи аалдаашкыны делегей чоокшулажылгазынга, артык сеткил чок ажык политикага канчаар-даа аажок улуг рольдуг болганын демдеглевес арга чок.

Апрель 26-да Чернобыль АЭС-ке коргунчуг айыыл-халап болганындан бээр 10 чыл болган, каргыштыг Чечен дайыны ам-даа уламчылавышаан. Делегейде 7 улуг күрүне баштыннарының РФ Президентизи Б. Ельциниҥ киржилгези-биле «сестиҥ» чөвүлел хуралы чоокта чаа Москвага ээлчег чок болуп эрткен болгаш, анаа ядролуг айыыл-халаптарны болдурбазының дугайында дугуржуп чугаалашкан. Кыдатка чоруп тургаш, Борис Ельцин: «Дудаевтиҥ бар-чогундан хамаарылга чокка Чечен дайынын тайбың арга-биле төндүрер ужурлуг бис» — деп сөс берген. Бистин мындыг бергелеривисти демнежилгениҥ, тайбыҥның эп-чөптүн ачызы-биле тиилеп болур дээрзинде маргыш чок. Россия Федерациязының амгы удуртулгазының ол угже шиитпирлиг, үре-түннелдерлиг базымнарны кылып эгелээни кончуг чүүлдүг. Кижиниҥ эрге-ажыктарынга дүүштүр хөделиишкиннер дээрге, эрге-хоойлулуг, эл-хол демократтыг күрүненин ханаларынга быжыг туйбулар салдынып турары ол болур.

Май 1 ышкаш байырлалдар сеткил-хөөннешкек аялгаларны, идегелдерни, бүзүрелдерни кижилерге тывылдырар болза, ажыл-иш-даа бүдүҥгүр, сагыш-сеткил-даа арыгланыр, келир үеге бүзүрел-даа быжыгар. Ынчангаш байырлалдың бо часкы хүннери ажыл-иштиҥ, сеткил-соруктуҥ, чаагай үүле-херектериниҥ боттанырынга салдарын чедирип, езулуг-ла күш-ажылдың, дем каттыжылгазының хүннери болзун!

Надежда ЭРГЕП.

ХОСТУГ ПАРЛАЛГАНЫ ЧҮҮ-ДАА АЖЫП ЭРТПЕС

Парлалганың хостуунуҥ Бүгү-делегей хүвүн Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязының 1993 чылдың декабрьда шиитпирин езугаар чыл бүрүде май 3-те демдеглеп турар. Бо чылын ол хүнну үшкү удаа демдеглээр.

Сестүн хостуун, парлалганын хостуун демократтыг кандыг-даа ниитилелде ышкаш, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың конституциялары магадылап турар. «Россия Федерациязында массалыг информация чепсектеринге болгаш ном парлаарынга күрүне деткимчезиниҥ дүүзүнде». Россия Федерациязының Хоойлузун хүлээп алганы байдалды эки талазынче угландырарынга улуг идиглиг болган.

Амгы үеде Тыванын парлалгазында байдал чиик эвес: материалдыг хөреҥгилериниҥ чедишпези, саазын, будук, цинк-биле хандырылгада бергедээшкиннер дыка нарын байдалды тургузуп турар. Ындыг болза-даа бо бүгү бергелерге Тыванын парлалгазы торулбайн, болуушкуннарны хөй-ниитиге профессионалдыг езу-биле дыннадып, кол хүлээлгезин төлептии-биле күүседип турарын демдеглээри өөрүнүүгдүр. Хостуг парлалганы чүүлаа ажып эртпес. Парлалганын хостуунуҥ Бүгү-делегей хүнү-биле холбаштыр эргим журналистерге изиг байыры чедирип, чогаадыкчы чедишкиннерни күзеп турмен.

Сергей БАИР.

Россия Федерациязының парлалга талазы-биле комитединин Тыва девискээр эргелелинин начальниги.

Часкы хову ажылдары

КӨК-ТАРАА СООК ТООР ЭВЕС

Апрель 29-та Кызыл кожууннуҥ «Көк-Тей» совхозунуҥ хову-трактор бригадынга четтивис. Аҥаа барып кол агроном Валерий Александрович Алексеенко-биле ужуражып чугаалаштывыс. Ооҥ биске дыҥнатканы мындыг:

— Совхозтуҥ хову-трактор бригадазы-биле сүт-бараан фермазын кадып каан, ынчангаш бригадиривис Виктор Доржуевич Ондар ийи албандужаалда катай ажылдап чоруп турар. Боду ам келир боор. Чаштырылганы апрель 25-тен эгелей бердивис. Ында 3 «К-700» база 4 «МТЗ» маркалыг тракторлар хаара туттунган. Ам дээрезинде чер шык турда, ону ажыглап, эрткен чылын болбаазырадып белеткеп алган черлеривисте көк-тарааны чаштырып эгелээнивис ол. Көк-тараа соокту тоор эвес, ынчангаш ол үнер ужурлуг.

План езугаар ону 300 гектар черге чажар сорулгалыг бис, бөгүнге чедир 270 гектар черде чаштырган, механизаторлар ам дүнеден бээр доозуптарлар боор.

Кызыл-тасты ниитизи-биле 1500 гектар черге май 5-тен эгелеп чажар бис. Кыварчаар материалдарның айтырыын бо хүннерде кожуун чагыргазы шиитпирлептер боор, амдыызында бодувустуҥ бичии артыкшылыбыс-биле борастанып чоруп тур бис. Бараан чээлизи кылдыр берген акша-биле тарылга үезин эрте бээр арга бар. Мал чеминге чажар культураларга моон өске аэропорт чанында база 300 гектар шөлүвүс бар. Ол черивис суггаттыг. Үрелиишкин чок, шалыпкын ажылдаар болзувусса, чаштырылганы май 15 үезинде доозуптарының аргазы бар.

Хову-трактор бригадазының механизаторлары колдуу-ла аныяктардан тургустунган болду. Аныяк күш-шыдал үезинде оолдарныҥ ажылдап турары-даа соруктуг болду. Трактористерден Роман Ондар, Арат-оол Монгуш, Маадыр Арандол, Роман Монгуш, Аян-оол Саая болгаш өскелерни-даа бригаданың учетчиги Петр Базыр-оол онзалап демдеглээр болду. Аныяк оолдар ажылдап турбайн канчаар. Ынчалза-даа оларга арга-мергежил деп чүве база херек болгай. Бо талазы-биле хоочун механизатор Калдар-оол Түлуш бодунуҥ арга-сүмезин оолдарга берип, үрелген тракторлар болгаш көдээ ажыл-агый машиналарын септээринге улуг дузазын көргүзүп турар.

Ук бригадада механизаторларны амданныг аъш-чем-биле чемгерип турар таарымчалыг байдалдыг поварлар шилиттинген. Суурдан поварлар алырга, олар келгеш чем кылып турда, шак-үе чидер болгай. Аныяк кыстар Чодураа Куулар биле Айлан Ооржактың ада-иези бригаданың ажылагыйында хаара туттунган. Чүгле багай чүвё электроэнергия өртээ дээш совхоз өреленгининден чырыкты неделя бурунгаар үзе кезип каапкан. 20 ажыг кижиге чемни отка хайындырары база белен эвес ажыл.

Чырыктың чогу үрелген техниканың септелгезинге база шаптыктыг. Харын-даа болза турлагда солярка-биле ажылдаар каҥнаар цехтиг болдулар. Ооҥ дузазы-биле септелгени дарый чорудуп турар. Суг бо хову-трактор бригадазында чок болганы-биле ону дажыглаарынга суг сөөртүр машина база бир күчүлүг «К-700» деп маркалыг тракторну ажыглап турар болдулар.

Мындыг янзылыг «Көк-Тей» совхозтуҥ хову-трактор бригадазында ажыл кидин түлүк хайныышкынныг чоруп турар.

Каҥ-оол САТ.

ЧУРУКТАРДА: аныяк механизаторлар Маадыр Арандол, Роман Ондар; механизаторлар сеялкаже тарааны уруп турары, чаштырылга үезинде.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

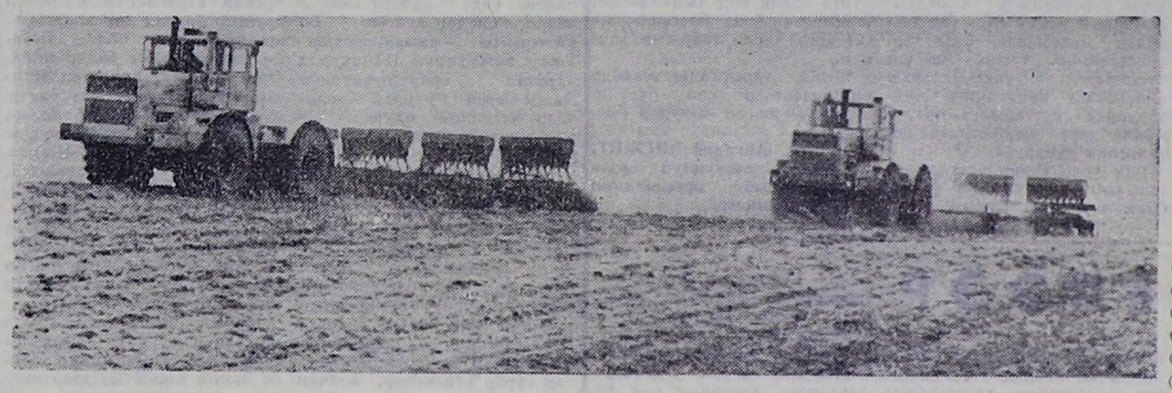

Камгалалдыг медицина

КИЖИ, ООҢ КАДЫЫ ДӘӘШ

Республиканың камгалалдыг медицина фондузу тургустунганындан бээр үш чыл боп турар. Ол үениҥ иштинде фондунуҥ ажыл-чорудулгазының талазы-биле кылдынар ужурлуг ниити организастыг ажылдар, негелделер кылдынып келген.

Республикада ажылдап турар 94,5 муҥ кижини камгалалдыг медицинада хаара туткан. Ону ниити Россияга хамаарыштыр алыр болза, дараазында сан-түүнү чугаалап болур. Россияда 100,8 млн. кижи азы чурттакчы чоннуҥ 68,2 хуузу камгалаттынган.

Камгалалдыг медицинаны тургузуп, ажыглалга киргининден бээр эмнелге черлери немелде акшаландырыышкынны алыр аргалыг болу берген. Ону эмнелге черлеринин ажыл-чорудулгазынга идиглиг бир кол чүүл кылдыр хүлээп көрген бис. Ындыг байдал тургустунуп келирге, аарыг улусту эмнээринин шынарын экижидеринге ол салдарлыг, оларнын херек кырында кадыын экижидип эмнедип алыр эргезин камгалаар арга тыптып келген. Оон-биле кады эмнелге ажылдакчыларын-га оларның кылган ажылынга хамаарыштыр төлевир база онаажып турар.

Республиканың төп болгаш кожууннар эмнелгелеринде амгы үенин медицина дериг-херекселдерин ажыглап турар. Ону быжыглаарынга камгалалдыг медицина дээштиг салдарны чедирер ужурлуг.

Пенсионерлерни, ажыл чок кижилерни, бичии чаштарны, өөреникчилерни эмнээни дээш акша республика бюджединден ам-даа кирбейн турар. Ынчаарга ажылдап турар кижилерни эмнээни дээш аарыг улусту чыттырып эмнээр эмнелге черлери-биле бистин фонд 79 млрд. хире рубль-биле санажып алган.

Камгалалдыг медицина фондузунда камгалалдыг кижилериҥ эргезин камгалаар килдис аарыг кижилериҥ сонуургалынга дүүштүр оларның эргелерин камгалап ажылдап турар. Эрткен чылын килдиске кирген 26 билдириишкинни сайгардывыс, оларның тозу эмчи дузазын багай чедиргениниҥ дугайында хомудал, 17 кижи чыда эмнедип турганы үеде эм садып ап турганы акша чарыгдалын негээн боп турар. Билдириишкиннерни сайгарып көргеш, эмнээшкинни багай чорутканы дээш чижээ, республика эмнелгезин, № 1 божудулга бажыҥын 2892554 түүнүг рубльге торгаан, оон иштинде 0,9 млн. рубльди когараан улуска төлээн. Ол ышкаш садып алганы эм өртээ дээш 3 млн. ажыг рубльди эгидип берген.

Эмнелге черлеринде кижилерни кандыг деннелде хүлээп ап турарын база ону улам экижидер сорулга-биле чыда эмнедир эмнелге черлеринде аарыг улус аразынга «айтырыг — харыы» анкеталарын чорудуп турар бис. Анкетада колдуунда-ла эмнелгелериҥ материал-техниктиг байдалының бакыраанын, эт-херекселдериҥ, эм-таҥ чедишпезин айыткан болур.

Бо чылдың февраль айда Россияның Кадык камгалал министерствозу-биле федералдыг фондунун каттышкан коллегия хуралынга камгалалдыг медицина талазы-биле айтырыгны чугаалажып көрген болгаш чугула бо ажылда чедер-четпес чүүлдерни илередип, ону чайлатпышаан, улам тодаргай ажылдаарының аргаларын тодарадып шиитпирлээн.

Нина ОЧУР.

Республиканың камгалалдыг медицина фондузунда килдис эргелекчизи.

ЧАСТЫҢ, КҮШ-АЖЫЛДЫҢ БАЙЫРЛАЛЫ-БИЛЕ!

Хүндүлүг чер-чуртчуларывыс!

Май бириҥ байырлалы — частың болгаш күш-ажылдың байырлалы келди. Ол дээрге бойдустун отпуушкуну болгаш езулуг чылыг хүннериҥ келири-биле холбашкан, чүректерни эки, чырык чүүлдерге бүзүрел-биле долдуруп келир. Бо чылгы байырлалды республиканың политиктиг болгаш экономиктиг амыдыралының чогумчудуушкунунга онза идегел-биле уткуп турар бис.

Май 1-ни демдеглеп тура, шилчилге үезиниҥ негелделери бергелерни ажып эртерде кызымак, чүткүлдүг болурун, республика болгаш Федерация мурнунга боттарының хамааты хүлээлгезин болгаш харыысалгазын угаап-бодаарын бистен негеп турар. Бистиҥ чаагай чоруувустуҥ магадылары чүгле күш-ажыл.

Республиканың күрүне эрге-чагырга органнары бергелерни ажып эртеринге бүгү күжениишкиннерни үндүрүп турар. Мал кыштаглаашкының дооскаш, часкы тарылга кампаниязын чорудар, сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну бүгү талалыг быжыглаарын чедип алыр, өг-бүле, кижи бүрүзүнүҥ болур-чогууру-биле амыдырап-чурттаарынга эргежок чугула байдалдарны тургузар ужурлуг бис.

Эки дыштанып алгаш, бистиҥ шуптувустун мурнувуста турар сорулгаларны боттандырары-биле ийи дакпыр күш-биле ажылдаар арганы, чаа күштерни байырлал биске бээр.

Эргим чаҥгыс чер-чурттугларывыс, Май 1-ниҥ байырлалы-биле!

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДӘӘДИ ХУРАЛЫ.

Кыска медээлер

ЧӘТ-ТИҢ СЕПТЕЛГЕЗИНДЕ

«Каа-Хем» разрези бо хүннерде чүгле Кызылдың чылыдылга төвүнге хөмүрнү чээлиге берип турар, а өске бүдүүлгелер болгаш организациялар, албан черлери, ажыл-агыйлар санажылга аайы-биле хөмүрнү садып ап турар.

Чоокта чаа Москвадан келген 18 специалист 9 болгаш 10 дугаар котелдарның септелгезин эгелей берген.

А Ак-Довурактың чылыдылга-энергия төвүнүҥ 1, 3, 4, 5 дугаар котелдарын тус черниҥ специалистери боттарының күжү-биле кылып турар.

ӨРТТҮҢ ХАРААЗЫНДАН

Бо хүннерде Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Эрзин болгаш Тес-Хем кожууннарда өрттүҥ болуп турар чылдагаанындан телефон харылзаазы үстүп турар. Ылаҥгыя Улуг-Хем кожууннуҥ девискээринге болган өрттерниҥ түүнелиндe малчын үш кодан өрттенген, элээн каш хой болгаш чаа төрээн хураганнар хораан.

Оон аҥыда, Тес-Хемде болгаш Эрзинде чырык өшкен. Электри энергиязын дарый киирери-биле септелге ажылдарын бо хүннерде чорудуп турар.

ДУГУРЖУП ЧУГААЛАШКАН

ТР-ниҥ Чазак Баштыңының социал политика талазы-биле оралакчызы Б. С. Шыырап Май 1-ниҥ болгаш 9-туҥ байырлалдарында Кызылга болуп эртер культурамассалыг хемчеглериҥ дугайында хуралды понедельникте эрттирген. Аҥаа Культура, кино болгаш туризм яамызының, хоорайның культура ажылдакчылары болгаш өске-даа чалатканнар киришкен.

(Бистиҥ корр).

«ШЫННЫҢ» ШАҢНАЛЫ ДӘӘШ

Ада-чурттуҥ Улуг дайынынга совет улустуҥ төөгүлүг Тиилелгезиниҥ ээлчеглиг хүнү чоокшулап орар. Ооҥ-биле холбаштыр «Шын» солуннуҥ шанналы дээш чыл бүрүде эртер тыва хүреш мөөрейин номчукчуларывыстың хөй кезии четтикпейн манап турарын билир бис.

Ынчангаш бо улуг байырлалга тураскааткан тыва хүреш маргылдаазы чаҥчыл езугаар **май 9-та хүндүскүнүн 13 шакта «Хүреш» стадионга** эгелээрин солуннуҥ редакциязы дыҥнадып тур. Аҥаа республиканың кожууннарындан болгаш найысылалдан 64 эҥ шилиндек мөге күжүн шенежир.

ШАҢНАЛДАРЫ:

ШҮҮЛГЕН МӨГЕГЕ — «Шын-96»-ның чемпиону» дээн алдынналчак бижимелдиг кожаа, I чергениҥ диплому болгаш 1 млн. 500 муҥ рубль;

ҮЖҮҮРЛЕШКЕН МӨГЕГЕ — II чергенин диплому болгаш 1 млн. рубль;

ҮШКҮ-ДӨРТКҮ ЧЕР ДӘӘШ — III чергениҥ дипломнары болгаш 500-500 муҥ рубль.

Маргылдааны көөрү-биле «Хүреш» стадионче кирери өртектиг: **улуг улуска — 10 муҥ рубль, бичиилерге — 5 муҥ рубль.**

«Шынның» шанналы дээш хүреш мөөрейинче солуннуҥ номчукчуларын, тыва хүрешке сонуургалдыг бүгү-ле кижилерни чаладывыс!

Часкы тарылгага белен сен бе?

ҮРЕЗИН ЧЕТЧИР

Сосновканың дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы бо чылын 5574 гектар шөлге тараа куьлтураларын, ооң иштинде кызыл-тасты 4255, суланы 851, арбайны 292, көк-тарааны 126, гречихаяны 30, чиңге-тарааны 20 гектарга тарып олуртурун планнаан.

Чоокта чаа ажыл-агыйның директору Михаил Чамзыевич Оюнга ужурашкаш, часкы тарылгага кайы хире белеткениң алганының дугайында каш айтырыгларны салыр аргалыг болдум.

— Михаил Чамзыевич, часкы тарылгага кол-ла чүве үрезин-не болгай, үрезиннер четчир бе, кандыгыл?

— Үрезин бисте четчиридиле бар, харын-даа эвээш-биче артыкшылды садып-саарып-даа болур бис. Бистиң ажыл-агый чылдын-на 1-ги класстын элита үрезиннерин республиканың өске ажыл-агыйларынга садып келдивис. 1994-1995 чылдарның ол үрезиннери дээш өревисти арай боорда негежип ап тур бис. Акша-тегерик чок болганы-биле, ажыл-агыйлардан мал-маган_биле санажып ап турарлары бар.

— Кывар-чаар материалдар-биле хандырылгацар кандыгыл?

—Кывар-чаар материалдарга чарыгдаар бараан чээлизин дугуржуп алдывыс. Ол бараан чээлизиниң ниити түңү 1 млрд. 900 млн. рубль ында чүгле часкы тарылгага чарыгдал эвес, күскү дүжүт ажаалдазының чарыгдалы база кирип турар. Кывар-чаар материалдарны дораан сөөртүп эгелээр бис. Кывар-чаар материал дээш биске үзүктелиишкин болбас ужурлуг. Эрткен чылдан арткан бичин курлавырывыс база бар.

— Кывар-чаар материалдар, үрезиннер четчир чүве болганда, ам чүгле техниканың ажылдаарындан хамааржыр ышкажыл. Техниканың септелгези кандыг байдалда ирги, Михаил Чамзыевич?

— Техника септелгезин колдуу доозулган деп болур. Септелгени үш бригадаларның механизаторлары боттары кылып ап турар. Кызылдың трактор септээр станциязынче улуг-даа, бичин-даа тракторлар киирбейн турар бис, чүге дизе өртек аргажок биче, ооң кадында шынары база куду боор-дур. Часкы тарылгага киржир 10 «К-700» марканың тракторлары, 18 дугуйлуг тракторлар бар. Бо чылын 45 млн. рубльге агроснабтан артык кезектер алдывыс. Инженер-техниктиг ажылдакчыларның санап турары-биле алырга, 20 хире дугуйлар херек, а бир дугуйнуң өртээле 8 млн. рубль боор-дур. Ону кайын тывар боор. Ынчангаш эргижирээн, элээп-даа болза, ол дугуйларын ажыглап, часкы тарылганы эрттирип аптар боор бис. Ол ышкаш биске дискалыг аар илиирлер (БДТ) база чугула херек. Ону садып алыр харыывыс чок.

— Шык базырыышкыны эгелээн бе, хову турлаглары кандыг байдалда, база поварлар, аш-чем-биле хандырылга кандыг ирги?

— Механизаторларның хову турлаглары белен, аш-чем-даа четчир, поварлар база шилиттинген, массалыг чаштырыышкын эгелей бээрге, ол бүгү ажылдап эгелээр. Элезиннелчек шөлдүг бир дугаарлыг бригадада (бригадири А. Е. Салчак) шык базырыышкынын эгелей берген. Амдыызында дугуйлуг тракторлар шык базырыышкышынче кирген болгаш 100 гектар хире шөлдүң шыгы базыртынган. Маңаа бир четпес чүүлдү чугаалап кагза эки, ол чүл дээрге электри энергиязының өртээн төлевээн дээш, бригадалар төптеринде чырыкты үзе кезип каапкан. Ам ооңбиле сүржүп, акша-төгерик чок болганда, бараан-биле-даа болза орнап-солчуп турган, чырыкты кыпсып алыр дээш дугуржулга кылыр тур мен. Чүү-даа болза чоокку хүннерде бригада төптеринге чырык кыва-ла бээр боор.

— Ындыг-ла болзунам, Михаил Чамзыевич, чоруу-нар чогузун! Часкы тарылга чогуур өй-шаанда бедик шынарлыг эртер болзун. Кыска допчу интервью бергеннер дээш четтирдим.

Савый-оол ООРЖАК.

АКША ЧОКТА ҮРЕЗИННИ КАЙЫЫН ТЫВАР

Часкы хову ажылдарынга белеткел ажылдары Чеди-Хөл кожуунда колдуу дооступ турар. Апрельдиң эгезинде кожуунуң чагырга черинге часкы тарылгага белеткел дугайында айтырыгны чугаалашкан. Анаа совхозтарның, кодээ кооперативтерниң удуртукчулары, агрономнар, МТМ эргелекчилери, хову бригадирлери, инженерлер киришкен, белеткел дугайында кыска дыннадыгны кожуун чагырыкчызы В. М. Оюн кылган. Дыннадыгдан алгаш көөрге, байдал элээн нарын, чүге дизе кожуунуң чаңгыс-даа ажыл-агыйы үрезин-биле боттары хандыртының шыдавас болган.

«Ак-Тал» кооперативинде 60 тонна кызыл-тас үрезини бар. А олар 160 гектар шолге суланы, 252 гектарга рапсты, 735 гектарга арбайны тарыыр ужурлуг. Арбайның, суланың, рапстың үрезиннери кооперативте чок. «Сайлыг» кооператив ниитизи-биле 380 гектар шолге тараа культураларын тарыыр, а оларда шуут үрезин чок.

«Чал-Кежиг». С. К. Тока аттыг совхозтарда байдал база-ла берге. «Чал-Кежигде» күзүн аңдарган шол чок. Ында механизаторлар чедишпес болганда, чүгле чаңгыс сменага ажылдаар кылдыр дугуржулганы чедип алган. Оон иштинде кооперативтерге, коллективтиг ажыл-агыйларга 1,2 млрд. рубль, а аратта-рга 300 млн. рубль бээр болган.

Хову турлагларында механизаторларның ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар ажылкидин түлүк эгелээн. «Чаа оруктан» өске ажыл-агыйлар тускай эртемниг кадрлар, агрономнар-биле хандырылган. Дуржулгалыг агрономнар Нарында Александр Сан-Хөө, Мөренде Юрий Учурал, Ленин аттыг ажыл-агыйда Розалия Кундужап, Александр Норбу олар өске эш-өөрүнге арга-сүмезин кадып, демниг ажылдаар дээрзинге бүзүрелим улуг. А «Чаа оруктун» хоочун агроному Доочай Азыраа черле бирээни бодап ла тур боор деп сагыжым, идегелим бар. «Чаа оруктта» байдал нарын, үрезини чедишпес хову турлаанда часкы тарылгага белеткел ажылын эгелевээн, таңнылы-даа чок, каш трактористер эзлчежип таңнылаан турарлар.

Чер ажылының зона систары кожуунуң чагырга черинче көрүп алгаш оруп бергеннер, а чагырга чери кайын анаа орар чүве деп. Кодээ ажыл-агый ямызын таварыштыр дугуржулганы кылып, хемчеглерни ап келгениниң түңелинде, ажыл-агыйлар үрезин чок артпаслa хевирлиг. Өре-ширеге дүжүп-даа тургаш, часкы тарылганы черле эрттирер апаар. Чеди-хөлчүлериниң кожуунуң чагырга черинге, Кодээ ажыл-агый ямызынга бүзүреп турары, бир талазында, чөп болбайн аан. А ажыл-агыйның директорлары, удуртукчулары боттары оон-моон саттынып алыр дээрге, акша-тогерик чокта канчаптар боор. Ынчангаш бараан чээлизи дилеп, ону манап турарлары ол-дур ийин.

Чечен �ҮРБИЖЕЙ.

БЕЛЕТКЕЛ АЖЫЛЫН ДҮРГЕДЕДИР

Кожуунда ажыл-агыйларның, ниитилелдериниң, кооперативтериниң, араттарның ниити тарылга шөлү 5216 гектар чер белен. Чазын 751, күзүн 544 гектар чериниң аңдарган. Оон иштинде «Морен» коллективтиг ажыл-агый 486 гектар черниң тарылгага белеткеп алган, азы ол ажыл-агыйның тарылга шөлүнүң 80 хуузу тараа культураларын чаштырарынга белен.

Часкы тарылгага белеткел ажылы эгелээн. «Моренде» 165 тонна үрезин белен, кызыл-тас 100, сула 45, арбай 10 тонна бар. Үрезин-биле боду хандыртынып турар кара чангыс ажыл-агый ол. Шынар талазы-биле хынаттынган, кондициязынга үрезин дугжүп турар. Кол агроном Юрий Учурал бо чазын база-ла часкы тарылгага хынамчалыг белеткенин турар. Арткан ажыл-агыйларда чер-даа, үрезин-даа белен эвес. Черни удур аңдарар, болбаазырадыр, үрезинни удур чаштырар ужурга таварыжып турар-дыр.

Бо чылын хову ажылдарынга 1,5 млрд. рубльдиң баазырадып тургаш, тараа, мал чеми культураларын чаштырар ужурга таварышкан. Чогум тарылга шолунүң ниити хемчээли 3912 гектар.

Бо чылын чүгле тараа культураларын 288 гектар суггаттыг черлерге тарыыры көрүнген. Доора хемнер оруу, уну, арат бугаларын ажыглап, ол ышкаш Доозунуг, Хүрен-Дугай суггарылга системаларын ажыглалга киирер.

Амгы үеде хову турлагларын часкы тарылга ажылдарынга белеткеп эгелээн. Үрезин арыглаар, хораннаарын база чорудар. Ажыл-агыйлар, кооперативтер, эштежилгелер тараа, картофель, үрезинни садып, тып, сурагланып чоруп турарлар.

Эрткен чылын часкы тарылганы орайтадыр эгелээнинден база шуурганга тавартканындан дүжүт чер темаазын боттандырып ажылдаарын амыдырал негеп келген. Кожуунда мынаар чогуур кичээнгей салбастаан. Хөрзүн үрелген, чемишчидилге-биле хандырбастаан, черниң агротехнологиязын чөп сагывастаан, черни дыштандырбайн турар.

Тараа культураларын чүгле суггаттыг черлерге тарыырын сүмелээн. Сарыг-Булун, Тал, Көжээлиг-Булун суггарылга системаларын ажыглалга киирерингге, 15-тен 50 млн. рубль чедир акшаны үндүрүп бээри көрдүнген. Ол суггарылга системаларынга капитал септелге хереглеттинин турары-биле, ол хире түңнүг акша-тогерик канчан-даа чедишпес. Кылыр ажылдарның хемчээли улуг, улуг күштүг техника, дериг-хереке-селдер, чазылдырыышкын кылыр, хая-даш бузар бүдүмелдер база хереглеттинин турар. Бо үш суггарылга системаларын ажыглалга кииреринге Самагалдайда суггарылга эргелелинин дорт киржилгези негеттинин турар.

Эки үеде безин суггарылга ажылынче кичээнгей салбайн чораан на болгай. Мээң сүмем мындыг: суггарылга системаларын тус чер чагыргаларынга бээр. Суурда ажыл чоктарны эвилелдеп алгаш, ол ышкаш төрел бөлүк аайы-биле суггаттыг черлерни ажыглап, тараа, картофель, ногаа тарып, өстүрүп ажылдадыр. Суггаттыг черлерни кезек-кезек дилиндек аайы-биле төрел бөлүк улуска үлеп бээр, оларныц-биле керээ чарар азы моңгеде ажыглаары-биле бээр. Ынчан олар хамаарылгалыг, онаглыг черин кажаалап, карактап тургаш, тараа, ногаа дүжүдүп алырынга сонуургалы бедиир, ийи-үш чыл эрткенде, байдал сыр өске болур. Суг-биле хандырылганы эрге-чагырга, күрүне бодунга алыр, баштайгы чарыгдал акша-тогериин база кожуун чагыргазын бодунга алыр, ооң хыналдазын, беримчезин база боттандырар. Ол арга черле тааржыр ышкаш.

Часкы тарылганы үезинде организастаар дээш бүгү-ле хемчеглерни ап чорудар бис.

Аркадий ЧИГЖИТ.
Эрзин кожуунуң кодээ ажыл-агый эргелелиниң кол агроному.

ҮЕЗИНДЕ ЭГЕЛЭЭР

Амгы үеде ажыл-агыйларда 260 тонна тараа үрезини бар, ооң иштинде кызыл-тас 240, арбай 20 тонна. Ам-даа кызыл-тас 234, сула 201, чиңге-тараа 1, картофель 72 тонна херек. Часкы тарылгага хереглээр тараа үрезинин садып алырынга 1 млрд. 388 млн. 500 муң рубль чедер.

А кывар-чаар материалдың хереглелин санап коорге, солярка 91200 кг, бензин 9870 литр, үс аймаа 5800 кг негеттинин турары, тодаратынган. Ол бүгүге 225 млн. рубль херек. Артык кезектерге 210, минералдыг немишчидилгеге, тараа үрезини хораннаарынга 110 млн. рубль херек деп санап көрүп турар.

Эрткен чылын акша-төгериктиг чедишпези-биле кожуунуң ажыл-агыйлары чайгы, күскү чер аңдарылгазын чорутпаанар. Оон уржуундан 3800 гектар тарылга шөлүн удур аңдарып, болбан. Бо дугайында чүгле В. Б. Кара-Сал чугаалаан эвес, а Өвүр кожуунуң чагырга даргазы февраль айда чонга отчедуп берип тура, дружинниктерге идиг бээрин чугаалаан.

Моолдар база тускай кызыгаар камгалаар дружинаны тургузуп алган. Араалыг боолар, дуран, рация, аттар-биле оларны хандырган. Бистиң дружинниктеривисте амдыызында машина-балгат, аттар, эзер-чүген, дуран, боолар, рациялар чок. Хайгаарап турар девискээлеринде кыжын чыннып, чайын чаъстан чаглактаныр бичин бажыңчыгаштар кылдынмаан. Чоңдан ылгалыр костүр идик-хеви безин чок. Шупту акша-копеекте үзүп турар. Бо оолдар кызыгаарны чүгле хүндүсү шакта хайгаарап турар, а дүнеки шакта кызыгаарны солдаттар камгалаар. Моңу чоп билип алыр болза эки.

Бир эвес бо тускай дружинниктерни бүрүү-биле хандыргаш, акша-тогериин толээр чүве болза, ынчан оларның ажылынга сонуургалы улгадып, олар улам сорук киирер деп бодаар мен. Кызыгаар чоогунда малчындаа, араттаан-даа аалдарның улузу бо оолдарны дыка деткиир чорду.

Тускай дружина тургустунган соонда, моолдарның мал оорлаары, аалдар кезиири чүгээртей берди. Моон алырга, оларның хандырылгазын экижидиптер болза, ажыл шуудаар деп чүве билдингир ышкажыл.

Чаазак Баштынының оралакчызы В. Б. Кара-Сал Хандагайтыга бодунун отчедуп берип тургаш, тускай дружинниктерге дуза кадып, кады демнежип ажылдаар кылдыр кожуунуң чагырга даргаларынга болгаш бүгү чонунга чагыгны бергеш, боду бо оолдарга бүгү талазы-биле дузалаарын аазаан.

Владимир МОНГУШ.
Хандагайты суур.

Эки кижилер дугайында

ТУДУГЖУ

Георгий Карашпай Кызылдың ийи дугаар школазын 1954 чылда чедиишкинкиннинг дооскаш, Москванын Тимирязев аттыг академиязының зоофакультединге үш чыл өөренгеш, кадыының байдалы-биле улаштыр өөренир, ону доозар аргазы чок болган. ВЛКСМ-ниң Чаа-Хөл кожкомунга инструктор болуп ажылдап тургаш, шеригже аъттанынкан. Ыдыктыг шериг хүлээлгезин Белоруссияның Бобруйск хоорайынга үш чыл үш ай иштинде эрттирген.

Ажыл, амыдыралының аайы-биле 1961 чылда Тес-Хөл кожуунга чедип келгеш, ол-ла оняр мында амыдыралын туда берген. 1961-69 чылдарда «Тес-Хем» совхозтуң ажылчын комитединиң даргазынга, ол-ла ажыл-агыйның «Өртеңе» сүт-бараан фермазының эргелекчизинге, эргелелдиң партком секретарынга, партияның Тес-Хем кожкомунуң организастыг ажылдар талазы-биле киллдизиниң эргелекчизинге база кожпо даргазының кадрлар талазы-биле оралакчызынга ажылдааш, тудуг ажылынче шилчээн.

Чоокта чаа ооң ажылдап турар чазаныр цегинге барып, Георгий Сергеевич-биле ужуражып, хөөрежип олурар аравыста, тудугга ажылдап чораанының дугайында кончуг кысказы-биле чугаалап берди:

— Тудуг кылып ажылдаала 27 чылдың нүүрүн көре бердим. Септелге-тудуг участогунга—22, «Тес-Хем» АКМК-га үш чыл болдум. Чаа тургустунган «Убса-Нур» ассоциацияның тудуг талазы-биле ажылын кылып, ийи чыл чедип чор мен. Самагалдай суурда культура, чагырга черинің тудуглары-биле катай 80 ажыг ийи аал чурттаар бажыңнарны тудуштум. Тудугжунуң бешки разрядын дужаап ап, тудуг мастерингe-даа ажылдап турган үем база турду. Кандыг-даа тудуг дөжээн эки салып алганындан кончуг хамааржыр. Төлевилелин өскертпейн кылырга-ла, тудуг шуудап туттунар. Алды аңгы төлевилелдиң тудугларын тудуп келдивис. Септелге-тудуг участогун Оюн Чичинович Кумаяк удуртуп турда, хөй-ле бажыннар, тудуглар туттунган болдур ийин. Сергей Баазан, Марчын Чооду дээн ышкаш сураглыг тудугжулар-биле хөй чылдарда кады ажылдап чордум. Тудуг ажылы чымыштыг-ла иш, кыштың чыккылама соогунда, чайның халалыг изиинде-даа бажың тудар ужурга таваржыр-ла. Шыдамыккай, кызымак-ла кижи тудугга ажылдаар чүве.

Амгы үеде чаа тургустунган «Убса-Нур» ассоциацияның материал-техниктиг баазазын тургусчуп, идик-хеп даараар, алгы-кеш эттээр, чазаныр цехтер, баш таарар чер, садыг турар өрээлдерни эде кылып, септеп, белеткел ажылын кылып тур бис. Бо бүгү цехтерни ажылдадыптар чүве болза, кожуунуң чонунга дыка-ла ажыктыг болур. Чондан чагыг хүлээп ап ажылдаар цехтер-ле болгай. Бодум чазаныр цехте база ажылдап тур мен. Өг иштиниң херекселдерин кылып тур бис — дээш, хоочун тудугжу чаа чазап кылган аптараны тудуп суйбап көргүсту.

Тудуг ажылынга үреттүнелдиг ажылдап келгени дээш буруңгу Тываның найысылалы —Самагалдайның үндезилеттинип тургустунганындан бээр 220 чыл ою таварыштыр ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак боду Георий Карашпайга «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» аттың шынзылгазын тывыскан. Ол «Күш-ажылдың хоочуну» медальдын, хөй санныг хүндүлел, мактал бижиктериниң, хөрек демдектериниң эдилекчизи. Ооң адын республиканың Күш-ажылчы Алдар дептериниче киир бижээн. Г. С. Карашпай Самагалдай суурнуң хүндүлүг хамаатызы, 6 уругларның эргим адазы. Уруглары шупту өглүг-баштыг, аал-оранныг, ажылхожулдуг, ажы-төлдүг эки чурттап чоруурлар. Өөнүң херээжен ээзи Бичии Түлүш-овна хөй чылдарда школага техниктиг ажылдакчы болуп ажылдап келгеш, хүндүлүг дыштанылгазынче үнген.

Георгий Сергеевич аныяк үезинде хол бөмбүү ойнаарынга хандыкшылдыг чораан, ам кээп назы-хары дөгээн тудум, ном · номчууру дам барган. 50 чылдар ортан үезинде волейболга Кызылдың ийи дугаар школазының, хоорайның «Искра» командаларынга ойнап, харын-даа Алексей Кумаяк, Николай Бегзи, Даржаа Куулар дээн сураглыг ойнакчылар-биле кады зона маргылдааларынга Георгий каш удаа киришкен. 1956 чылдың чайынында волейболга область маргылдаазынга Чаа-Хөл кожуунуң командазы бирги черни алган. Ол командага кады ойнап чораан өштери Стал-оол Түлүш, Николай, Юрий Бегзилер, Базыл-оол Дукар, Кызыл-оол Түлүш, Маннай-оол Дармажак суглар-биле чайыннанчак тиилелгени чедип алганын Георгий Сергеевич бүгү назынында хүлүмзүрүг-биле сактып чоруур.

Г. С. Карашпай кожуун товунде ном саңының хүндүлүг аалчызы, 1970 чылдан бээр доктаамал номчукчузу. Сөөлгү дөрт чылда 344 санныг янзы-бүрү номнарны номчаан. Чүгле 1994 чылда безин номчуттунган номунун саны 164 четкен. Эрткен юбилейлиг чылда дайын дугайында 80 ажыг номну номчуп дооскан болган. Улуг Тиилелгенин 50 чылында кожуунуң төп ном саңының ажылдакчылары хоочун тудугжу номчукчузу Г. С. Карашпайның 60 харлаанынга тураскаадып «Дайын—мээң ынак темам» деп организастап эрттирген бенефизинге тус черде чогаалчылар, хөй санныг номчукчулар, чагырга черлериниң төлээлери киришкеннер. Хоочун номчукчунун адрезинге чылыг сөстерни чугаалап, аңаа бүгү тала-биле экини күзээннер.

Улус-чонну хайыышкынныг ажыл-ишче эвилелдеп, уштап-баштап-даа, иезинин чаяап берген ийи кызыл холу биле ажылдап-даа билир Георгий Карашпай ышкаш үреннериниң саны көвүдеп, ажыл-хөрээ бодарап-ла турзунам деп йөрээлбиле бо үүлүмну төндүрүп каайн.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.
«Шынның» корр.
Тес-Хем кожуун.

ХООЧУННУҢ ДҮВҮРЕЛИ

Тываның сураглыг мөгези чораан Василий Базыр-Тарааның ачазы Аркадий Базыр-Тараа бо хүннерде 79-таза-даа адаа чиик, угааны чарт хевээр. Чоокта чаа Сенек-Аксынга буга уну эжип турувуста, дарганың айтып бергени 15 метр узун черни Аркадий Дамбаевич үш аныяк оолдуң соонда эжип доозупту. Оон улаштыр 60 ажыг кижи онааалдазын дооскан.

Каскан бугавыс кыдыынга дыштанып олурувуста, Аркадий Дамбаевич хөөрээрге, долганы бердивис. Аныяктарга өөредиглиг хөй чүүлдерни ол дыннатты. Арнын холу-биле чода тырткылааш, мынча диди:

— Шаанда өрт үнүп, кижи өлүргенин көрбейн чордум, уругларым. Кижини кижи өлүрген деп чүвени 50 чылдар үезинде бир дугаар көрдүм. 1958 чылда Чааты, Торгалыг баштары өрттени бээрге өжүрүшкен мен.

«Амгы үениң кончуун, коргунчуун» дээш, кырган долгандыр көк ыштарже холун айыткаш, улуг тынды. Оранчуртун бойдус халаптарындан камгалаарының онза чугула апарганын кырган аныяктарга сагындыргаш, одагже базыпты, ооң соондан хөй кижи ыыт чок, хөй бодалдарга алыскан чоруптувус...

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

АЖЫКТЫГ БОЛГУ ДЕГ

Тожу кожуунуң девискээринде аржаан-суглар көвей дээрзин билбес кижи ховар. Бистиң өгбелеривис шаг-шаандан тура Даштыг-Хем, Соруг, Чымчак-Хем, Ногаан-Хем аржааннарынга чайны үеде аъттыг-хөлдүг чедип, эмнедип келген. Бо айтырыгга хамаарыштыр Тожу кожуунуң Ий суурда чурттап орар пенсионер Дажы-Серен Суурлай мынчаар чугаалап олурар: аарып-аржаан улус, бичии уруглар Даштыг-Хем, Изиг-Суг аржаанарынга үш чыл улай баары чаңчыл болуберген турган чүве. А кажан колхоз, совхоз Ийге, Адыр-Кежигге тургустуна бергенде, аараан улуг, бичии кижилер бо аржааннарже ховар чоруур апарганын эскергеп мен. Ол ышкаш Чөөн-Хемчик кожуунуң Хайыракан суурунда чурттап турар пенсионер, хоочун кадарчы, аңчы Даңзы Домбуйевич Ондарның бо талазы-биле эскергени мындыг:

«Тожунуң аржааннарының дугайында хөйну дыннаан мен. Шак бо аржааннарга аъттыг-хөлдүг чедери дыка берге айтырыг болуп турар. Бир эвес шак-ла бо аржааннарже Кызыл хоорайдан тускай вертолет-биле чедер кылдыр бистиң даргаларывыс организастаан болза, дыка-ла таарымчалыг болур ийик. Оон аңгыда, аржааннарны шилдерге куткаш, ону садыг бүрүзүнге саарар болза, чонувус дыка-ла амыраар дээрзи чугаажок. Кызыл хоорайның садыгларынга, кудумчуларынга улуг өртектиг суксуннардан аңгыда, анаа-ла Бии-Хемче агын чыдар аржаанны садар болза, чон дыка-ла алыр боор деп үргүлчү бодап чоруур кижи-дир мен».

Эм-тан өртээ улуг үеде аржаан суксунну садыг-сайгарарын организастаар болза, чонга ажыктыг дээрзинге мээң бүзүрелим улуг.

Кызыл-оол ТАБУРАК.
Кызыл хоорай.

БЕРГЕЛЕР ТУРЗА-ДАА

Амгы үеде рынок экономиказының берге байдалынга таваржып, ай-айы-биле культура албан черлериниң дериг-хереке-селдерин садар хамаанчок, шалың чок олуруп тур бис. Ажылывыс аайы-биле үргүлчү чер кезиир, олурбас болгаш, мал тудар арга чок. Ынчалзадаа бергелерге торулбайн кызып ажылдап турарлар аравыста бары өөрүнчүг. Оларга Бай-Хаак суурда 7 чыл буруңгаар ажыттынган аныяктар төвү хамааржыр. Ында 8 кижи ажылдап турар. Тодаргайлаарга, 2 методист, 1 режиссер, 1 уран үүл удуртукчузу, чурукчу база директор. Бо төптү чоокта чаа Роза Девек удуртуп эгелээн. Оон соонда-ла ажыл шуудап эгелээн дизе хөөрем чок. Чижээ, неделяда үш катап төлевирлиг дискотеканы, шайлалгаларны, янзы бүрү байырлалдарны эрттирип турар. Оон аңгыда бо чылдың бирги кварталының планын база ажыр күүсеткен.

Долаана ООРЖАК.

ОРУУМ УГЛАКЧЫЗЫ

Хып дээн чалыы үевисте азы алдан чылдар үезинде бисти кижизидиш, карактап чораан кижи честевис Стал-оол Кыргыс деп, назы догүй бергеш, бодап чоруур мен. Честевис Улуг-Хем кыргыстары уктуг кижи чораан. Угбавыс Шоваа-биле Хемчикке башкылап чедип келгеннер. Боду кончуг будуштүг, баштак-хөглүг кижи чүве. Ол уран үүлге, спортка кончуг салым-чаяанныг, организакчы, кижизидикчи мөзү-шынарлыг, ынчан Шекпээр совхозтуң Биче-Тей суурга уран үүл, спорт ажылы бедик деннелге турду ийин. Шекпээрниң шыдыраачыларын, хол бөмбүкчүлерин удуптар команда кожуунга ховар турган чүве. Уран үүл көрүлделеринге база-ла ындыг. Ол бүгүге ынчангы хол бөмбүкчүлери Стал-оол Кыргыс, Тира Доржу, Сүрүң Комбу суглар кол өзек боор ойнап турдулар. Концерттеп, маргылдаалап чоокку кожууннарны-даа эргин турдувус. Ол үеде кожуунга Сергей Монгуш, Супа Монгуш, Бады Чүглур, Седип-оол Аракчаа дээш, республикага сураглыг хол бөмбүкчүлери турган болдур ийин. Честевис бисти шыдыраага, хол бөмбүүнге, сугга эштиринге, хүрешке, хылдыг хөгжүмге өөредип каан. Ынчан көдээ чон арагага сунду чок чүве. Честевис ийи-чаңгыс ачам-биле хойтпак арагазын хөөрежип ишкилээр-даа.

«Чуржааттарымны кижилер кылып каайн шүңме, катыш» деп сөзу бар. Оозун күүседип-даа келген. Ачам чүгүрүк аъттарлыг, боду мөге чораан болгаш, бистиң оюн-тоглаавысты деткиир кижи. Ол бистерден мөгелер үнерин күзеп чораан, бис кезек ооллар честевистиң аайы-биле шыдыраа, хол бөмбүү сонуургаар апарган бис. Ачамның дүмалары Саша, Дадар акыларым база хүрежип чоруур чүве.

Үстүнде адааным хоочун хол бөмбүкчүлериниң эгелеп кааны-биле бистиң Биче-Тей суурдан сураглыг хол бөмбүкчүлери, шыдыраачылар үнгүлээн. Шыдыраага республиканың «Урожай» чемпионнары чораан Дандар-оол Ооржак, Борбак-оол Ооржак алышкылар, республика чемпионнары Чыртак-оол Оюн, Калдар-оол Монгуш, Адыг-оол Монгуш, хол бөмбүкчүлери —Сүрүң Комбу база-ла Чыртак-оол Оюн, Май-оол Сарыглар, бо одургларның автору, оон сөөлгү салгакчыларындан Аспан Монгуш, Шомун-оол Сержи, Эрес-оол Сат дээш, республикага сураглыг спортчулар үнгүлээн. Каш чыл улаштыр хол бөмбүүнге республикага кожууннуң адын камгалап, кады ойнап чорааным, ам аравыста чок акыларымны сактып, честемни чоктап чоруур-дур мен...

Элээн улуг эрлер апарган, хол бөмбүүнге кожуунга бирги чер алгаш, шаннал «чуур» дишкеш, бичии арага садып алгаш, суур чоогу арыг иштинге дойлап турувуста, аът дозуп чораан ачам кырывыска чортуп келгеш, бисти аныяк ооллардны чула кымчылаап, чүгле честевиске хол дегбейн, ушкарып алгаш чоруй барган чери база бар. Ол үениң албан хаакчылары, башкылары туржук, кодээ ашактары безин аныяк-өскенни «хайт-хойт» деп холга ап, кижизидип чоруур чүве болгай. Ам дедир барган, ажы-төлдериниден ада-нелери, назыны улуг кижилер дезер апарган.

Честевистиң спорттан ангы уран үүлге кижизиткен кижилери база эңмежок. Чуржааттары Оюн-оол Дертен-оолович Монгуш, хөгжүмчү, ыраажы, кожууннарга культура килдизин эргелекчилеп, В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрын-даа директорлап турду, баянист, чурукчу Базыр_оол Ооржак, ырлаар, хөктээр Намчыл-оол Ооржак, кыргыраалаар Каадыр Монгуш, эстрада хөгжүмчүзү Александр Санчыдар, баштак көргүзүглер, шин ойнаар, ырлаарынга база ынак Күдүр-оол Монгуш, Өпей Куулар дээш, кымнарны чок дээр.

Бир эвес мени бодунуң үезин хөөрединкен дээр болза, мээң үе-чергелерим хоочун спортчулар Кызылда Чыртак-оол Оюн, Адыг-оол Монгуш, Тес-Хемде Доржу Мөнге, Миша Мөнге, алышкылар, Улуг-Хемде Биче-оол Монгул-оол, Таңдыда Савый-оол Ооржак, Чөөн-Хемчикте Николай Таранов, Дадар-оол Ховалыг, Барыын-Хемчикте Демир оол Саая, Бойбу-Сүрүң Комбу, Өвүрде Мадон Монгуш, Буудай Түлүш суглар ам-даа ол үелерни сактып, чугаалажып-ла чорлар боор.

Ынчан найысылал Кызылга спортчу маргыллаалар-биле республика фестивалы дакпырлажы-даа бергилээр чүве. Маргылдааның ээлчеглиг оюнун ойнап каапкаш, спортчу хептн концерт хевинге солааш, улай сценаждаа үүнүп турдувус-ла. Спортчуларнын аразында ыолаар, шүлүктээр, бляннаар, сыгыртыр, танцылаар кандыг эрлер турбады дээр.

Уран үүлче, улуг спортче, чечен чогаалче, чуруп-бижиириче оруумну углап берип чораан честем Стал-оол Кыргыска бөгүнге чедир оон чырык адынга мөгейип чоруур мен. Ынчан оон адазының адын безин айтырып көрбээн мен, ол хамаанчок, улуг честезиниң адын безин адавас үе-ле болгай. Улуг-Хем кожуунда честемни билир, таныыр улустар база хөй боор ийин оң.

Николай ООРЖАК.
Өвүр кожуун.

ДРУЖИННИКТЕРНИ ЧЕПСЕГЛЭЭР

Кызыгаар айтырыы

Тываның кызыгаар районларында тускай дружиналар бар. Ында ажылдап турарлар тус черлериниң үндезин сурттакчылары. Ындыг болганда олар моолдарның кызыгаарны үрээр черлерин аны тываларның кайчын кире бээрин билир. Шак бо тыва ооллар кызыгаарга хайгыылчылап ажылдай берген соонда, оларның дугайында даргабошкаларын-даа, бодүүн чонуун-даа аразынга хөй хөй чугаалар үнүп турган. Оларны кым-даа бадылап тургузуп кагбаан. Оларда кордүнген тускай акша чок.

Чоокта чаа Өвүр кожуунга Чазак Баштынының оралакчызы В. Б. Кара-Сал чораан, тускай дружинниктер-биле ужурашкан. Бо тускай дружиналарны Тываның Чаза бадылап тургузуп албаан. Ол дээрге Россияның Президентизинин шак ындыг кызыгаар хайгыылчылары херек дээш үндүрген чарлыы болур. Россиядан бадылаан чүве төлээде, оларга тускай кордүнген акша турары албан. Бо дугайында чүгле В. Б. Кара-Сал чугаалаан эвес, а Өвүр кожуунуң чагырга даргазы февраль айда чонга отчедуп берип тура, дружинниктерге идиг бээрин чугаалаан.

Моолдар база тускай кызыгаар камгалаар дружинаны тургузуп алган. Араалыг боолар, дуран, рация, аттар-биле оларны хандырган. Бистиң дружинниктеривисте амдыызында машина-балгат, аттар, эзер-чүген, дуран, боолар, рациялар чок. Хайгаарап турар девискээлеринде кыжын чыннып, чайын чаъстан чаглактаныр бичии бажыңчыгаштар кылдынмаан. Чоңдан ылгалыр костүр идик-хеви безин чок. Шупту акша-копеекте үзүп турар. Бо оолдар кызыгаарны чүгле хүндүсү шакта хайгаарап турар, а дүнеки шакта кызыгаарны солдаттар камгалаар. Моңу чоп билип алыр болза эки.

Бир эвес бо тускай дружинниктерни бүрүү-биле хандыргаш, акша-тогериин толээр чүве болза, ынчан оларның ажылынга сонуургалы улгадып, олар улам сорук киирер деп бодаар мен. Кызыгаар чоогунда малчындаа, араттаан-даа аалдарның улузу бо оолдарны дыка деткиир чорду.

Тускай дружина тургустунган соонда, моолдарның мал оорлаары, аалдар кезиири чүгээртей берди. Моон алырга, оларның хандырылгазын экижидиптер болза, ажыл шуудаар деп чүве билдингир ышкажыл.

Чаазак Баштынының оралакчызы В. Б. Кара-Сал Хандагайтыга бодунун отчедуп берип тургаш, тускай дружинниктерге дуза кадып, кады демнежип ажылдаар кылдыр кожуунуң чагырга даргаларынга болгаш бүгү чонунга чагыгны бергеш, боду бо оолдарга бүгү талазы-биле дузалаарын аазаан.

Владимир МОНГУШ.
Хандагайты суур.

БОЙДУСТУ ҮНЕЛЭЭР, КАМГАЛААР

Чорук аайы-биле уруглар-ымның төрүттүнген чурту Кызыл-Мажалык чедип, Тываның барык чартыын машина иштинден хайгаарап көөр аргалыг болдум. Кижи черле ындыг ышкажыгай, чер чоруп тургаш, каракка өөренген дагларының овур-хевирин чарашсынып, ужукыдыы көзүлбес ховуларда хүннүң херелдериниң чиргилчиннеп ойнап чыдарын магадап, сеткил хандыр көрүп, бир-ле чаа, солун чүвени дилеп тып, сонуургап чоруур.

Чоруп тургаш, чер-чуртувустуң делгемин, ында дагларның бүүрелчиннериниң, ховуларның аянныын, кижи чарашсынмас арга чок. Узун, соок кыштың сөөлүнде, часкы хүнүүн херелдериниң чылыынга бүгү бойдус оттуп, ында-мында анай-хаактарның конгулуур сыргалары сагланнап, ховуларда баштайгы көк, оът-сигеннин бажы көстүп эгелээн, дагларның мурнуу чүкче көрүнген ийлеринде баштайгы чечектер частып келгилээн.

Бойдуста артык чүве чок, бисти долганган арга-ыыштар, оът-сиген, чечек-чимис, диригг амытаннар, куштар, амыраа-сээктер, микроорганизмнер бот-боттарының аразында сырый харылзаалыг, бирээзин чок кылыр болзувусса, өскези үрелип, төнер болгай. Өрттенген черлерде үнүштүң бо чылын өзер ужурлуг хөй санныг үрезиннери чок кылдынган. Хөй чылдыг оът-сигеннің дазылындан частып өзер бүүрекчигештери өрттенген. Тываның чериниң кырын, ховуларын аян киирер часкы үеде сарыг чечээ-биле бир янзы байдалды тургузар мал чеми — хараганнар өрттенген. Чеже-чеже куштарның уя кылып, чаш төлүн өстүрүп ап турганы хараганнар, мыйгак-хараганнар, талдар кара хөөже шилчээн. Чер кырында куштарның чиир насекомнары, үнүш үрезиннери артпайн барды. Ам Тывавыска хамнаарактын чараш ырын, бора-хөкпеш, сайлыктарның чидиг үнүн дыңнавазывыс ол бе? Оларның аксы-боскун өрт-биле дуй идипкенивис ол бе?

Эрте час — ыяштарның чулуунуң шимчээр үези. Ыяштың чулуу ыяштың карты-биле, чөвүрээзиниң шылбалары-биле шимчээш, ооң бүгү бодунга чемни чедирер. А ыяштарның чөвүрээзи, карты өрттенирге, ол часкы болуушкун — чулук шимчээшкини тура дүжер. Ыяш чемиш чогундан өлүг бойдусче шилчээни ол.

Хөрзүн — чер кырында бойдустуң нарын тургузуглуг дириг кезии. Ында хөй санныг хөрзүн бактериялары дириг организмнериң өлген артынчыларын, хөрзүннүң эң-не үнелиг кезиин иринди-же шилчидип, байдыып турарлар. Иринди эвээш хөрзүн ядыы, хоолу чок. А өрттенген хөрзүнде бо бүгү чок, ол өлүг бойдусче шилчээн. Аңаа өскен оът_сигеннің дүжүдү кудулап эвээжээр. Өрт сөөлүнде ол хөрзүннүң составы база катап тургустунарынга чеже чылдар хөрегин бодап көрүнер.

Мынлыг халапты көрбээн мен. Моон мурнунда чоруп тургаш, ында-мында өг орну хире бичии өрттенген черлерни көөр-ле боор, а мынчаар чер-чери-биле, ховуховузу-биле, бүдүн дагларның эдээнден бажынга чедир өрттенип турганын көрбээн мен. Апрель 19-та барыын кожуннарже бар чорааш, өргүү эвээшти көрдүвүс, а дедир 21-де чоруп турувуста, өрттенген черлериң саны көвүдээн болду. Адар-Төштен бээр Чаа-Хөл уну шупту өрт, ыш чер кырын шыва алы берген, машина оруунуң олбо талазы кызыл от, кара хөө, кижиниң аксынче кирип турар ажыг ыш, орук безин көзүлбес. Хайыралыг чуртум Чаа-Хөл хемниң уну шупту өрт. Ак-Дуруг суурнуң чанында хадыңнарлыг, дыттарлыг, теректерлиг, чодураалыг, ыт-каттыг аргаарыг өрттенип, ооң ыжы дээрже көдүрүлгеш, чүгле 5-6 метр чер көстүп турар, кара ыш болду. Суур чаны хып турда-ла, ону өжүрген кижилер көзүлбеди.

Чырыткылыг башкы Далай-ламаның ыдыктап бергени Хайыракан даа хып туру. Кадыр дагның өзеннеринде өрттенген ыяштар, оът-сигеннің ыжы аяс хүнде ыдыктыг дагның бажын дуглапкан, шуут көзүлбес болду. Бодааргa, даг чоууртап, девидеп, дуза дилеп чытканзыг. Бо-ла бүгүнү орук дургаар көргеш, кижиниң сагыш-сеткили уярап, ында экологтуг харылзааларның чок кылдынганына муңгарап чордувус. Сарыг шажынның өөредиин номчуурга, кээргел деп сөс бола таваржы бээр. Бистер, тывалар, кээргел деп сөстүң ужур-утказын билбес, чөгенчиивисти: ооң ужундан өлүржүп, соккулажып чоруур, бисти азырап чоруур бойдузувусту кээргевес, өрттедип-хуюктап турарывысты миннип, ону кампап, кадагалаар ужурлуг бис. Мал-маганывыстың чиир оът_сигенин чок кылдывыс. Арыг-Үзүүнүң ындыы талазында өрттенмээн бичии оялык аңгыста инектер оът-тап чорлар. Удавас ооң сигени төнерге, инектерни каяа откарарыл. Бо хире хөй өрттер болуп турда-ла, Чаа-Хөл, Улуг-Хем кожууннарның чагырга даргалары К. Д. Биче-оол, К. Т. Куулар үүнү бодап олурар улузул?

«Өрттен артпас, өлден артар» деп бурунгу тыва чоннуң мерген уткалыг сестерин утпаалыңар. Кижи бойдустуң төлү, амыдырал оон дыка хамаарылгалыын утпаалыңар. Бойдус кижиниң чаяакчызы, сагыш-сеткилдин байыдыкчызы. Ону үнелээри, кээргээри, камгалаары — кижиниң күүседир ужурлуг улуг хүлээлгези болурун утпайн, күүседиилиңер.

Толунчап САТ.
Кызыл хоорай.

Чогаалчы болгаш номчукчу

НАЙЫРАЛЧЫ ХАРЫЛЗАА

Номчукчу кижиниң сонуургалын чаалап алыры дег аас-кежик кайда боор. Чогаалчы кижиниң сагыш-сеткилиниң саргыышкынындан бижээн чогаалы, төккен дери, күжү халас барбаанының херечизи ол болур. Ылангыя көдээниң ишчилеринде, чурттакчыларында номга хандыкшыл чок кижилер ховар. Бодум хуумда көдээ черлерге номга хөлчок сонуургалдыг, чаа үнген номнарны сураглап, маналап чоруур номчукчуларга хөй удаа душкан мен. Номчукчу кижи биле чогаалчы кижиниң аразында быжыг харылзааны дараазында чижекке үндезилеп көрейн.

Мөңгүн-Тайга чурттуг маадыр не Чечек Мунзуковна Салчак болдунуң хуузунда сатирик Василий Монгуштуң чогаалдарын номчуурунга хөлчок хандыкшылдыг кижи болган. Ол барык 70 хар чоокшулап орар. Ол мээң авам-дыр ийин. Тос-тостуң кышкы чыккылама соогунда ак чемин, эъдин уттунмааже сөөртүп алган Кызыл хоорайга чедип кээп-тир. Ие кижи черле ындыг, ажытөлү дээнде бедик дагны, хемни-даа тоовас, мунгашталыры чок, ажып эртип келир...

Бажыңга кээп, бир кежээ Василий Монгуш деп чогаалчы кайда, үүнү ажылдап чоруурун сонуургап, менден айтырды.

— Мында чурттап, ажылдап, чоруур кижи билир-ле сен ыйнаан, уруум, ол чогаалчының ындыг чогаалын номчаан мен — деп кежээ өттүр номчаан үүлдерин чугаалап, төөгүп ор.

— Танывас боор бе, авай. Ол мээң улуг даргам ышкажыл. Ооң чогаалдарын салаа базып адап, санап бердим.

— Оо-оо. Солун-дур аа, уруум. Ындыг улуг чогаалчы сээң даргаң. Ооң бижээн чогаалын мен номчуп чоруур. Дыка аас-кежиктиг кижидир сен. Чогаалдары дыка солун, боду база ындыг солун ирги бе?

— Баштак, хөглүг улустар черле солун болбайн канчаар, авай.

— Василий Монгуштуң чогаалдарын номчуурга солун-на-дыр. Бодун кижи көрген болза... Бажыңнга кирип болур чүве бе, чогаалчы кижиниң, кандыг ирги?...

Барып-барып, Мөңгүн-Тайгадан келген маадыр ие, малчын кижи бодунуң ынак чогаалчызын ол хире сонуургап орда, шынап-ла, чогаалчының бодунга душтурар бодадым.

Даргамның бажыңынче долган-ла дүжүрдүм. Чылдагаанын тайылбырладым. Чогаалчыга ол медээ улуг өөрүшкү болду. Хүндүлүг номчукчуну бажыңымга чүгле киирер эвес, хондур-дүндүр чугаалажып, хондуруп-даа болур мен. Келиңер харын, солун-дур — деп, ол өөрүп харылылады.

Шак ынчаар номчукчу кижи биле чогаалчы кижини ужуратшырар улуг аас-кежиктиг болдум.

Чогаалчының оран-бажыңында эдилээн эди, оттук, бижек, улуг те мыйызы улуг ужурну чугаа чокка көргүскенин, бурун шагнын эдилели, езулалы болурда, ада-иезиниң салгал дамчаан хүндүлүг эди дээрзин авам дораан эскерген. Чүгле бо төөгү чогаалчының ада-иезин кандыг улус чораанын херечилеп турар. Ындыг кижилер ховар.. Чүве деп чүве езу-чурумнуг, туруштуг, уктуг, дазылдыг болур. Алыс чугаакыр, угаангыр-сагынгыр, топтуг-даа чогаалчыдыр деп, авам бичии када чогаалчы-биле ужурашкан үезинде хөйну сагыжынга арттырып алды. Чогаалчы номчукчуну хүндүлеп, чаа номун белекке тутсуп тура, «сөңү» кылдыр эдеринчизинге эштей акша белекти база сунду. Чогаалчы биле номчукчунуң аразында чылыг, чымчак ужуражылга мээн караамга кезээде уттундурбас болуп артып калды. Аас-кежиктиг номчукчулар база чоруур-дур...

Авам бүдүн делегейни эргээш келген дег, хөлчок өөрүп — улуг чогаалчының бажыңынга кирдим. Өнчүзүнден бээр алдым. Мээң өнчүм мал-маган, сарлык. Чогаалчының өнчүзү — ном. Эзер-чүгенниг аъдын менээ белекке берген чижектиг, ындыг улуг белек алдым — деп, номун песке камныы кончуг ораап алгаш, сумказының дүвүнче кирип шыгжап алды...

Эртенинде ажыл-херек айы-биле Тыва Республиканың ачы-буян ниитилелиниң даргазы, драматург, артист Клара Чамыяновна Сагдының ажылдаар кабинединге кире дүштүм.

— Номчукчулар артист Станислав Ирил биле мени чалаан. Чагаазы бо — деп, ийи чагаа уштуп эккелди. Оон сөзүглелин өскерилге чокка киирейн. (Ук чагааның автору мени будуудатпас боор.)

— «Хүндүлүг, Клара Чамыяновна! Силерниң амыр-мендиңер, кадыкшылыңар айтырып, чогаадыкчы ажыл-ижиңер биле болгаш Силерниң биле арыш көржүп, улам чоок таныжып алыр сорулгалыг бис. Бис Сүт-Хөл кожууннуң Кызыл-Тайга ортумак школазында шиңи бөлгүмү ажыдып адгаш, «Кыстың оруу» деп шиңиңерни ойнаш, багай эвес үнелели алдывыс. Өске-даа шиңилериңерни тургузар сорулгалыг бис. Мурнунда турган бөлгүмүнүң киржикчизи ам профессионал артист апаган, ол дээрге Станислав Ирил-дир. Ол артист биле Силерни улуг идегел, бүзүрел-биле манап, чогаадыкчы ужуражылгаже чалап турарывыс бо».

Эрткен чылын бора-тайгажылар Клара Сагдының «Кыстың оруу» деп шиңиңбиле чоок-кавыны эргий ойнаан. Драматург, артистиң, авторнуң боду-биле ужуражып, үнелелли ап, автор бодунуң мурнундаа оларга суй белекти көрүкчүлер мурнунга тывысканын сактыдыр мен. Тыва хөпти сценага боду кедирип, шаңнаанын утпаан мен. Номчукчу биле чогаалчының аразында чылыг, найыралчы харылзаа — хүндүткелдиң езулалы.

Бөдүүн, көдээ номчукчулар-биле анаа ужуражып, чугаалажырга дыка солун. Степан Сарыг-оолдуң «Саны-Мөгезин» 70 хар иштинде назылыглар колдуу шээжи-биле эки билир боор чораан. Сөөлгү үеде Е. Танованың «Кара-Бай» деп чогаалын көдээде кижи бүрүзү айтырар. Көдээниң чурттакчылары чогаалчыларны хөлчок сонуургаар, айтырар, үнелээр.

Лидия ИРГИТ.
Москва — Кызыл.

ХАЛАЛЫГ МООНДАКТАР

Чөөн-Хемчик кожуунүүн электрилиг харылзаа белдириниң начальнигин Александр Достай-оолович Монгуш дээр. Бо албан-дужаалга ажылдаандан бээр ам үш чылдың нүүрүн көрүп чоруур. Бо коллективте ниитизи-биле 40 ажыг ажылчын бар, үш автомашина, ийи трактор хаара туттунган. Оларның харыылаар база кол кылыр ажылдары — телефон биле радио боон турар.

Кожуун төвүнде болгаш суурларда радио ыыттавайн турары чажыт эвес болгай. Ону катап «диргизип» алыр дээрге акша-төгерикке үскеш турупкан. Ол дугайында негелде база хомудалдар чоңдан удаа-дараа кээп турар. Оон ыңай кожуунуң чурттакчыларының барык хөй кезии радио хөлезинин төлевестээн. Төлээр дээрге чамдыктарында акша чок боон турар. Бир эвес чогуур үеэзинде төлеп дурар, үве болза, чаартылга, септелгеге ажыглап болур эвээш-биче-даа бол акша оон кирип болур. Ол дугайында солуннарга дыңнадыг хевирлиг үүлдерни база үндүргүлээн. Оон кандыг-даа ажыктыг түннелдер келбээн дээрзин электрилиг харылзаа белдириниң начальниги А. Д. Монгуш демдегледи.

— Сөөлгү үеде кижилерниң күрүне өнчү-хөренгизинге кам чок апарганы дыкала чаржынчыг-дыр деп, А. Д. Монгуш хомудалын мынчаар илереттi. — Бодувуска бодувус өштүг апарган улустур бис. Радио, телефон чыларын машина-трактор-биле сый үстүрер, чок болза дузактарын үзер, оон келерезе оорлаар чоруктар хоорай-суурларда дендеп барган. Оон хараазындан Ийме суур-биле телефон, радио харылзаалары соксаан. Ынаар баткан чагыларны тудуг кылыр дээш кара албан-биле кезип алгаш барган болгулаар-дыр. Аная хамаарыштыр бир барымдаалыг чижек бо. Баян-Тала суурнуң бир чурттакчызы чагылар-биле казанак тудуп алганын көрдүм. Черле ынчаш, сөөлгү үеде арат (тараачын) ажыл-агыйлыг чамдык кижилериң машина-трактор-биле чоруп тургаш, оорланыр чоруу база бар апарган. Хуузунда машина-тракторлаг кижилерни тус чернин суму чагыргалары шыңгыы хыналдзга ялыры күзенчиг-дир.

Хоорай иштинге чоруп турган улуг машиналар харылзаа дузактарын бо-ла үзе тыртыкташ торуй барган болгулаар-дыр. Хоорай иштинде дуне-хүндүс чоруп турар улуг чүк машиналарын КАИ ажылдакчылары хайгаралга алырын өөренип көөр-миль Басаевти сонгаан деп медээ база бар.

Чечен Республиканың Аргун районунда иштики херектер килдизинче чечен дээрбечилер («Газ-469» ийи, «КамАЗ» бир автомашиналарга олуруп алган 50 ажыг кижи) хенертен халдаашкын кылганын моон мурнунда дыннаткан турган. Иштики херектер килдизинин 20 ажыг шагдаалары дээрбечилерге удур демиселли кылбаан болгаш чоок-кавыда федералдыг шериглер дуза челиреринде дилевейн, киллистиң бүгү боо-чепсээн, оон иштинде автоматтарны тулчуушкун чокка дээрбечилерге берипкени дээш оларга удур көземче хөрээн оттурган.

Джохар Дудаевтиң кадайы Алла Дудаева (чечен национальдыг ашакка барган орус хөрээжен кижи) тайбың чугаалажылышкыннарга кирженинге беленин медегледи.

ОВААРЫМЧА ЧОГУНДАН

Сүт-Хөл кожуунуң өрт кезээнде амгы үеде 21 кижи бүгү хевириниң өнчүзүн өрт халавындан камгалап, дайынчы белен байдалда ажылдап турар.

Кожуун девискээринге тускай өрт кезээ тургустунгандан бээр күрүнениң, албан черлериниң, организацияларның, хамаатыларның өнчүзүн өрт айыылындан камгалаар талазы-биле харыысалгалыг болуп, болган өрттерни кыска үениң иштинде эвээш каражалыг өжүрер арга-дүржулгавыс хүн бүрүде немежип орар.

Өрт айыылын болдурбас дээш албан черлери, организациялар удуртукчуларының, арат ажыл-агыйлыг хамаатыларның, чурттакчы чоннуң ортузунга суртаал ажылын калбаа-биле чорудуп келген бис. Эрткен үениң иштинде 315 чуртталга бажынының, 24 объектиниң өртке удур хыналдазын чоруткан.

Кылдынган ажылдарның түннелинде эрткен чылдың бо үезинге деннээрге, бо чылын болган өрттерниң саны 5 катап эвээжээн болгаш ол өрттерниң чедирген каражкогаралы чок болган.

Ынчалза-даа кожуун девискээринде янзы-бүрү хевириниң объектилеринде, чуртталга бажыңнарында өрт өжүрер дериг-херекселдер эвээш болуп турар. Улус ажыл-агыйының, албан-организацияларның чамдык объектилеринде химиктиг көвүкбиле өрт өжүрер херекселдер чок, сүг күрлавырлары тургустунмаан, электри тогунуң четкилери өрт үндүрүп болур айыыллыг байдалда турары бистерни дүвүредип турар.

Кижилерниң амы-тынынга өрт айыылынын чедирген хорамчазы эрткен чылдың бо үеге деннээрге, 3 кижи санынга өскени кончуг хомданчыг болуп турар.

Кижилериң өрт айыылындан хорамчалыг чоруу кандыг чылдагаан-биле хөй болуп турарын хандыр өөренип көөрге, хамаатыларның чурттап олурар оран-савазынга электрилиг, газтыг дериг-херекселдерни, ажык отту ажыглап турган, кичээнгей чок болганындан, эзирик турганындан болуп турар.

Сөөлгү үеде, эрткен кыжын хар чуга болганындан, чернин кырыкы каъдында шык чок боорга, кижилериң буруузу-биле эрткен чылгы кургаг сигеннер, аргаарыглар өрттенип турары эн-не хомуданчыг. Чүге дизе чуртувустуң байлаа болур бойдустуң чайгаар үнген ыяштары, үүштери, үнелиг кат-чимистери, курт-кымыскаяк, черлик дириг амытаннары арга-арыг, хову өрттеринден узуткаттының эгиттинмес когаралды агаар-бойдузувуска чедирип турарын кижи бүрүзү билип, ооң кадагалалынга хумагалыг, камныг болуру кончуг чугула.

Май-оол ООРЖАК.
Сүт-Хөл кожуунда 12 дугаарлыг өрт кезээниң даргазы.

● *Партияларда, шимчээшкиннерде* ●

ЧАҢГЫС ТУРУШТУГ БОЛУР

Шагаан-Арыг хоорайның коммунистериниң бо чылын үш дугаар хуралының хүн айтырыында — чурттуң иштинде амгы байдал. Ону ТР-ниң Дээди Хуралының депутады коммунист Т. Д. Чечек-оол таныштырган. Эргиде турган ССРЭ-ниң хамаатылары, сларның арызында Россияның хөй национальдыг чону нарын болгаш берге үени чурттуң эртип турар. Политиктиг байдал база ындыг. Президент сонгулдалары чоокшулаан тудум, ол улам чидигленир. Россияның коммунистиг партиязының Төп комитеди чежемейнин-даа берге болза, чаа турушту ээлеп, экономиктиг реформаларны дүргедедир. өнчүүнүң бүгү хевирлерин хүлээп көөр болгаш төпте-даа, регионнардадаа чазак-чагыргаларның ажыл-чорудулгазын деткиир дугайында шиитпирни хүлээп алган. Коммунистер Чечен Республикада дайынны соксадыр, ниитилелге үскүлежиишкиннерни болдурбас дээш демисежип турар.

Тывада ажылын элээн шуудадып, идепкейлиг хөделип турар партия организациялары база бар. Оларга Бии-Хем, Бай-Тайга, Эрзин, Тес-Хем кожууннар база Кызыл хоорай хамааржыр. Улуг-Хем кожууннуң коммунистери манаашкын туружун ээлеп турары канчаадаа таарышпас дээрзин Т. Д. Чечек-оол демдегледи.

Хуралга баштай-ла санал берген коммунист А. С. Серен эрткен соңгулдаларга коммунистерниң киржилгезинге доктааган. РКП-ниң кандидаттарын идип үндүрер даңзы кылбаанын, организастап чадашканын боттшүүмчүлекчи байдалдыг чуугаалаан. Чазактың «Россия — бистиң бажыңывыс» деп шимчээшкинни чамдык коммунистериң деткээни шын эвес деп айыткан. Назыны улгады берзе-даа, кожуунуң партия организациязын быжыглаар дээш кызып ажылдаарын ол хүлээнген.

Коммунист Г. Т. Чаш бодунуң саналынга чер-чер чагыргаларының ап чорудуп турар хемчеглериндe эки чүүлдерни нептередирин, бүгү тала-биле деткиирин чугаалаан. Суур бүрүзүнге партия эге организацияларын катап тургузарын амыдырал негей берген. Чон ортузунга тайылбыр ажылы шуут чоруттунмастаан. Радио ыыттавас, телевидение чаңгыс талалааш туруп берген. Коммунист бүрүзү «Советская Россия» солунну чагыдып алырын ол сүмелээн. Чамдык коммунистериң чайгылчак турушту ээлеп турарын ол шүүмүүлээн. Партияга азырадып, «көктүг дөңче» үндүр сөөртүүп, бедик албан-дужаал эдилеп чораан хирезинде ам кээп, «тоткан эник ээзин ээрер» дигензиг, компартияны бактап, улусту ооң-биле коргудуп турар кижилерни кымнар дээрил?!

Аныяктарны партия кежигүнүнге киреринiң чугулазын М. М. Дамчай демдеглээн. Аныяктар ортузунга кандыг-даа ажыл чок, тудуг-суур кылдынмайн турары, ажыл чок чорук эки үвеге чедирбес дээрзи билдингир. Ынчангаш партияның ажылын бүгү талазыбиле экижидери, улус массаларга ооң чорудуп турар шугумун тодаргай тайылбырлап бээри чугула апарган деп, ол чугаалаан.

Хуралга хоочун коммунист П. С. Чолдак-оол, Н. Ч. Сарыглар, бо одуругларның автору болгаш өске-даа эштер айтыыглар салып, боттарының бодалдарын илереткен.

Шагаан-Арыг хоорайның партия организациязының секретарынга Г. Т. Чаш, секретарының оралакчыларынга Н. Ч. Сарыглар, Л. Д. Куулар соңгутканнар.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

АДА-ИЕ ӨӨРЕДИЛГЕЗИ

Бистиң Солчур ортумак школазы ада-иелер-биле харылзааны өөредилге чылының дургузында быжыг тудуп келген дизе хөөредиг эвес. Моон херечизи суббота санында бир кичээл иштинде эртип турар ада-ие өөредилгези. Олар ажы-төлүн өзүлдезинин, өөредилге-кижизидилгезинин чажыттарын өөренип, янзы-бүрү билиглерни шингээдип ап турар. Тодаргайлаарга. «Ада-иениң ат-алдары, үлегери», «Мен база мээн ог-бүлем», «Мээн коллективим», «Уруглар өзүлдезинге дузалаар сургуулар», «Элээди назын», «Кижиниң чаражы чүдел?», «Кижизидилгеним кол чажыттары», «Арагалаашкын» дээш, оон-даа өске темалыг кичээлдер болгулаан. Школавыс директору З. Б. Донгак, класс башкылары, социал-педагогтар, коммунал психолог башкы Д. М. Күскел-оол олар ол кичээлдерни эртирип турар. А практиктиг кезээнде янзы-бүрү педагогтуг болгаш психологтуг болалгаларны бодап, сайгарып турар.

Эскерип хайгаарап көрүп турарымга, ада-ие хуралларына ажы-төлүнүң өөредилге-кижизидилгези дээш колдуунда авалар халчып турар, школада ада-ие өөредилгезинде кээп турар адаларның саны 10 четсе-ле чедер. Ынчангаш адаларның кижизидилге хөрээнче ханылап кирип, школа-биле харылзааны быжыг тудуп, ада хүлээлгезин билдилиг күүседири чугула.

Ада-иелерни өөредилгеже хаара тударына школа администрациязының, класс башкыларының, социал-педагогтарның киирген үлүг-хуузу улуг.

Тамара ХОВАЛЫГ.

ЧЕЧНЯДАН СӨӨЛГҮ МЕДЭЭЛЕР

МОСКВА. (РосИТА—СЧТА). Чечен Республикадан алдынган медээлерни барымдаалап көөрге, Джохар Дудаевтиң орнун херек кырында ээлей берген турган З. Яндарбиев 1996 чылдың апрель 28-тен 29 че дүнезинде чечен дээрбечилерниң аразында аткылажыышкыннарның түннелинде өлүрткен. З. Яндарбиевтиң өлгениниң дугайында Чечен Республикада федералдыг шериглерниң командылалы ам дээрезинде бадыткаваан.

Чечен Республикага дүрүм чок езу-биле тургустунган чепсектиг отрядтарның удуртукчузу Дж. Дудаев өлген сөөлүнде, дээрбечилерниң аразында сандараашкын, месилдежиишкиннер эгелээни илдең биллинип турар. Генерал Дудаевтиң авторитеди оларның ортузунга сагылга-чурумну тудуп турган. Чечен дээрбечилерниң кол командылакчызынга Шаг

● *Бижикчиниң шүгүмчүлели* ●

ШИЛЧИЛГЕНИҢ СИЛГИИШКИНИ

Тываның политиктери болгаш публицистери бистиң ниитилелдиң хогжүлдезинге үш ацгы тайылбырны берип турар. Баштайгызы тоталитаризмден демократияже, өскези социализимден капитализмче шилчилге үези, үшкүзү, анаа-ла шилчилге үези деп санап турар. Кижи бодааргa, шын, орта тайылбыр тыц чадаан, дужа келбиже бижип турар ышкаш. Кандыг-даа шилчилге болза, бүдүрүлгелерни хоозурадып, хаап, үрегден турар ужуру үүл? Чоннуң амыдыралын үүге хоозурадып турарыл?

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың оонак бүдүрүлге салбырлары (цехтери) хагдынтылаан, ийи безин чок фабриканың гаражтары соок, бирле хову-биле домей-ле. Профилакторий, библиотека болгаш душтарны чугаалап чоор, шагда-ла чок. Чурттталга бажыңнары квартал-кварталы-биле узуткаттынган.

Ак-Довурак хоорайда амгы үеде ЧЭТ үрелген, школаларда, культура албан черлеринде, дыка хөй чаагайжыды туттунган чурттталга бажыңнарында чылыг чок, ооң үржүүндүн кижилер доңуп, хилинчектенип, аарып-аржып турар. Оларга сезону эгелевээн үеде ЧЭТ-тиң котелдарын септеп кылыр алыр бүгү дериг-херекселдер, кижи күжү турган-дыр. Чүге ону кылып албаныл? ЧЭТ-тиң удуртулгазы Ак-Довурак хоорай чагыргазы чедир ажылдаваан деп санаар мен. Чылдылга төвү каш чыл улаштыр үрелип турда, чүге олче сагыш салбаан чүве ийик, кижи кайгаар чүве-дир ийин. Ажылывыска ээ-харыысалга чогувустуң, ону чугулалап көрбезивистиң чылдагаанындан хөй чон түреп, качыгдап турары ол-дур. Ажылынга харыысалга чок, эренгейлээр түүнелдиг ажыл кылбас удуртукчуларны шыңгыы айтырар үе келбээн үүве бе?

1970 чылда Ак-Довурак 16 муң чурттакчылыг турган, ам 13 муң ажыг чурттакчы арткан. 3 муң хирэ кижи тааржыр амыдырал дилеп чорааны ол. Дузаламчы, деткимче албайн, молдук-калдык амыдыраш орарлар та чеже үүве. Ол билдинмейн турар. Социал камгалал черинден дуза дилеп кээп турарлар кончуг хой. Оларга дузалаар акша чедишпейн турар. Ол хиреде Ак-Довураакта бажын ажыр байыр орар эвээш санныг кижилер бар болдур ийин. 1946 чылда бай чораан тывалар колхозташкаш, хоозурап эгеледивис. Колхозтар совхозтарже шилчээш, улам баскыраан. Амгы үеде колээ хоозураан. «Бис чоонган бис» дээнзиг солун тарадыкчылары орта солун таратпастаан. Кызылга үнген солуннар 5 хонгаш, Кызыл-Мажалык солуну Ак-Довураакка 4 хонгаш келае, экизи-ле ол. Чамдык номерлер шуут келбейн баар-дыр. Ыраккы сумуларга та каш хонгаш чедер солуннар ыйнаан.

Кижи бодааргa, солун тарадырынга онза берге үүве турбаа дег. Кызыл-Мажалык-биле Ак-Довурак аразы үшле километр, автобус 10 минута болгаш чедип турар. Ол хиреде солуннар 4—5 хонгаш келае келир. Келбейн-даа баар.

Мээң үстүнде бижээним болгаш өске-даа четпестерни Ак-Довурак хоорай чагыргазы билир, ол хирезинде хамык бүдүрүлгелерни үрегден үптээн, багай ажылдаан кижилерни илередир, буруулуг кижилерни хемчег алыр, четпестерни эдериниң дээштиг ажылын чорутпайн турар. Ооң уламындан үрелген үүве олла хевээр үрелип, четпес үүве улам-на дорайтап баксырап, сандарап турар-дыр. Бо четпестерни эдер талазы-биле өзулуг дээштиг хемчеглерни Тыва Республиканың Чазааның талазындан алыр. хоорай чагыргазының даргазы С. К. Күжүгеттен шыңгыы айтырар деп санап турар мен.

Куулар САМБУУ.
Ак-Довурак хоорай.

Даштыкыда болуушкуннар, фактылар,

ЧИИГЕЛДЕЛИГ ТАРИФТЕР

● **ДУБЛИН.** Ирландияда бо хүннерден эгелээш телефон дамчыштыр төрээн дылынга чугаалашканы дээш чиигелделиг тарифти киирген. Мында эң-не нептерецгей англи дыл-биле чугаалашканының өртээнден ол барык ийи катап эвээш болуп турар. Чазактың талазындан мындыг онзагай хемчегни ап чорудуп турарының бир чылдагааны болза, Ирландияның культурлуг үнелели болур — төрээн дылынга улустың калбаа-биле харылзажырын деткиир сорулгалыг.

Ирландияга 19 вектиң ортан үезинге чедир колдуунда чүгле төрээн дылынга чугаалажыр турган. Ынчалзадаа 1845-48 чылдарда чуртка улуг аш болган, халдавырлыг аарыглар нептерээн соонда, чурттакчы чоннуң барык чартык кезии өлүп хораан болгаш өскелери даштыкыже көже берген. Оон түннелинде төрээн дылдың байдалы дыка кудулаан. Амгы үеде Ирландияның чурттакчы чонунуң чүгле 10 хуузу төрээн дылынын кырынга бот-боттарының аразынга харылзажып чугаалажыр аргалыг. Ол хирезинде бүгү хамаатыларның 30 хуузу ирланд дылды база билир.

ШЫВЫК-БИЛЕ КОРГУДАР ЧУРУМ

● **ТОКИО.** Японияның школаларының үстүкү класстарының өөреникчилери оларның хостуг амыдыралын кызыгаарлап турар шыңгыыраан корум-чурумга чөпшээрешпейн турар. «Школага таарымнайн турар уруглар-ның ассоциациязы» социологтуг шинчилелдерни чорутканының түннелинде Японияда өөреникчилерниң барык хөй кезии, ылаңгыя үстүкү класстарның уруглары «шывык-биле» коргудар чурум бистиң эргевисти казып турар деп хомудалын илереткен.

Ассоциация 155 өөредилге черлерин болгаш оларның школа амыдыралынга хамаарышкан негелделерин хынап көрген. Оларның аразында мырыңай кижи сагыжынга кирбес «хоргудалдар» бар: чижээлээрге, «үстүкү класстарның кыс уруглары хүн даг артынче ашпаанда бажыңнарынга келген турар ужурлуг», «үш үдүрүм, үендаян хөглээшкиннерге үеперни, энергиялнарны чидирбеңер», «телевизор көрбеңер», «бир эвес үстүкү класстарның өөреникчилеринде мотоцикл азы мотороллер бар болза, олар ону өске улуска садыптар ужурлуг», «бир эвес үстүкү класстарның кыс уруглары сырга болгаш үстүк кеткеш, арнын косметика-биле каастанып алган болза, косметика херекселдерни, сыргаларын, чүскүктерин хавыргаш, школа дооскан соонда эгидип бээр».

РосИТА-СЧТА.

ТЫВА ХӨГЖҮМ — ЧАА КӨРҮШ

ДЕЛЕГЕИНИҢ хөгжүм (музыка) төөгүзүнде чоннуң аялгаларын классиктиг хөгжүмнүң дүрүмнеринге үндезилеп турган сайзырадырын национал культураның сайзыралы кылдыр саназар чорук 19-ку векке чедир кончуг нептереңгей турган, 20-ги вектиң эгезинде чоннуң хөгжүмүн шак мындыг янзылыг сайзырадырга, ол бодунуң катаптаттынмас онзагай шынарларын чидире бээрин эскерип, сураглыг хөгжүм чогаалдылары К. Дебюсси, И. Ставинский, Б. Барток, А. Щенберг дээш, оон-даа өскелер шиитпирлиг болгаш чидии-биле шүгүмчүлеп эгелээннер. Чижээ, фольклор болгаш профессионал музыка «үс биле сугнуң холушпазы дег каттыжып шыдавас» деп турар. Чоннуң хөгжүмү онзагай шынарларын чидирбейн, бодунуң философиязынга, эстетиказынга болгаш теориязынга үндезилеттинип сайзыраар ужурлуг дээн бодал үр болгаш чидиг маргыжыышкыннарның түннелинде бодарап, амгы үеним кол негелделериниң бирээзи болу берген. Феодалдыг ниитилелдиң философиязынга болгаш эстетиказынга үндезилеттинип тывылган классиктиг хөгжүм буржуазтыг ниитилелдиң, оон амыдыралың, машина-техниканың шимчээшкинин, чырыктың, радионуң болгаш улуг-улуг хоорайларның амыдыралын хөгжүм чогаалдарынга чыдылып шыдавастай бергениниң база ол ышкаш Азия, Африка чуртларының хөгжүмү делегей арезазынга биилинип, классиктиг хөгжүмнүң дүрүмнеринге күштүг удурланыышкынны болдурганындан, езулуг-ла хөгжүм хувиргаалы өскүп үнген. Оон түннелинде классиктиг хөгжүм: атональность (хөгжүмнүң качыг хевирге бижээни), политональность (хөй) алебтөрика (угланыышкын), пуантилизм (улуг сектерлиг) сөрия болгаш сериалдыг музыка дээн ышкаш оон-даа хөй-хөй угланыышкынныг сайзырап эгелээн. Чоннуң хөгжүм сайзыралынга чаа угланыышкынның тыптып келгениниң кол чылдагааны мында болуп турар. Тыва хөгжүм бо хүннерге чедир колдуунда-ла классиктиг хөгжүмнүң дүрүмнеринге үндезилеттинип чаңгыс талалыг сайзырап келген. Ол сайзыралдың түннелинде тывазывас аялгалар нептереп, чоннуң хөгжүмү болгаш хөгжүм хөрекселдери бодунуң катаптаттынмас онзагай шынарларын болгаш хевирлерин чидирип эгелээн. Тургустунып келген мындыг байдалды чогумчалыы-биле шиитпирлээри бистиң культура ажылдакчыларының мурнунда хүннүң чугула берге айтырыгларының бирээзи болуп турар. Бо айтырыгны шиитпирлээринге хамаарыштыр бодумнуң хууда бодалдарымны илередип көрейн.

Хөгжүм уран чүүлүнде чаа угланыышкыннарның тыптып келири ол үеним философиязы-биле кончуг сырый холбаалыг. Ынчангаш тыва хөгжүмнүң бодунуң чингине дүрүмнери-биле сайзыраары чоннуң философиязынга, тодаргайлаарга, делегей көрүүшкүнүнге үндезилеттинип тургустунар ужурлуг. (Маңаа «философия» деп сөстү делегей көрүүшкүнү кылдыр бизе чогуур). Эртемденнерниң балыткаңы-биле алырга, Мурнуу Сибирьниң түрк дылдыг үндезин чоннары: алтайлар, хакастар, шоорлар, тывалар өртемчейни бедикчавыс, улуг-бичии, кадыг-чымчак дээш, оон-даа хөй-хөй хевирлерлиг ийи удурланышчак шынарларга үзүп көрүп турарлар. Маңаа даянып алгаш, бодум хуумда бичии тодарадылганы немээр бодай-дыр мен. Тыва улустуң «дус чокта амдан чок» деп үлегер домаанга үндезилеп алгаш, «чымчак чокта кадыг чок», «чавыс чокта бедик чок» деп азы тодаргай тайылбырлаарга, удурланышкак шынарларның бирээзи чокта өскези чок болуп, амыдыралдың оду өөүп болур. Кижилерниң соруглазы удурланышкак шынарларны көөннеп, амыдыралдың одун кыпсып чурттаар ужурлуг. Бодум хуумда чоннуң бо философиязын «хөөн», «хөөнней» азы «хөөмей» деп адаар мен. Оон үлегер демдээ чаңгыс дөстен үнген ийи аңгы ыяштар «тел ыяштар». А «тел ыяштар» тываларга ыдыктыг ыяштар болуп турар. Удурланышкак шынарлар хөй-хөй хевирлерлиг чүве болганда, оон үлегер демдээ — чаңгыс дөстен үнген. Ындыг янзылыг чоннуң уран чүүлүнде ийи удурланышкак шынарларны ыяап-ла бараалгадып көргүскен болуп турар. Чижээ, кожамыктарда, үлегер домактарда бойдустуң болгаш кижиниң амыдыралында болуушкуннарны хөөннештирип турар. Тыва хөгжүмде эң биче аяннар узун (малая терция), кыска (большая секунда) ийи хемчээлдиг болуп турар. Узун, кыска аяннарның хөөннежип эдериниң тыва аялгалар тыптыр. Бирээзи көөү эдер, өскези шимчеңгир аялга болуп, игилдин ийи үнү хөөннежип эдер. Кыска болгаш узадыр эдер үннериң дедараалай доктааттынган чурум-биле хажык чокка хөөннежип эдериниң, тыва хөгжүмүнүң ритмнери хевирлеттинер дээш, оон-даа хөй-хөй чижектерни киирип болур. Кижиниң боостаазынга ийи үннүң хары угда хөөннежип эдери, кайгамчыктыг онзагай уран үүл. Хөөмейниң бодарап тыптырында чоннуң ийи өзектиг өртемчей көрүжү күштүг салдарлыг болган. Хөөмейниң аялгалары, тыва хөгжүмүнүң хевирлеттинип тыптырында улуг салдарны чедирген.

ТЫВА аялгалар моол, кыдат болгаш өске-даа пентатоникалыг аялгалардан онзазы-биле ылгалып турар. Ол дугайында эртемденнер Н. Ф. Катанов, А. В. Анохин, Е. Гиптус онзалап бижип турарлар. Тыва аялгаларның лад, ритм дээш, оон-даа хөй кезектериниң хевирлеттинерингe хөөмейниң салдарының дугайында биживейн, а үүгле хөй үннерниң хары угда хөөннежип эдер дүрүмнеринге кысказыбиле доктаап көрейн. Бодунуң философиязынга дүгжүп, хөөмейниң ийи үнү мынчалдыр эдер: шимченгир эдер үн; көөү эдер үн (бурдон үн) «Хөөмейимни кагбас-ла мен» деп көөү эдер үннү аялгаже шилчидип чоруй, өедик үнде аялганы көөүп, ийи аялганы хары угда хөөннештирип турар хөөмейжи Комбунун (1936 чылда Өвүрге сыгыртыр Комбу) сыгыдынга үндезилеп алгаш түннээрге, хөөмей дараазында чаа хевирже шилчиир: тональность биле шимченгир аялга, тональность биле турум аялга. Бо таварылгада тыва хөгжүмге политональность тыптыр. Политональность дээрге бот-тускайлаң тональностарлыг ийи болгаш оон-даа хөй аялгаларның хары угда хөөннежип эдериди. Аңгы-аңгы тональностa аялгалар чаңгыс тональностуг кылдыр каттыжа бербези-биле аялга бүрүзү туштузунда бурдон (көөүп эдер) үннерлиг болур ужурлуг. Ол чүну көргүзүп турарыл дээрге, тыва хөгжүм хөрекселдеринге ийи үннүг кылдыр ойнаары албан аңаар болгаш бызаанчының чазының киржижин хылдарының аразындан өттүр суп, оон бо онзагай талазын кадагалап арттырып ап болур бис. «Тыва улустуң хөгжүмүнде политональность бар бе?» деп айтырыгга тыва хөгжүмнүң шинчилекчизи А. Аксеновтуң дыңнадыгларындан харыызын дилеп көрээлиңер. Чижээ, ийи мөге салыкчылары боттарының мөгелерив мактаан йөрээлдерин деңге ырлажып эгелээрлер. Йөрээлдер боттарынга дөмейлешпес чаңгыс хевирниң болбайн турар. Аттар чарыштырып турар үеде кижи бүрүзү (8—300 чедир) бодунуң аъдын мактаан ырларын деңге ырлажып эгелээрлер. Баштайгы чижекте ийи мөге салыкчыларының ырлары чаңгыс азы ийи аңгы тональностарга эдип болур болза, ийиги чижекте 8-тен 300 кижи чедир аът чарыштырыкчыларының аразында политональность чайгаар тыптып келир-дир. Баштайгы чижек «Тел ыяшты», ийигизин «Бай ыяшты» сагындырып келир-дир. Хөгжүм фольклорунга политональность артык үүл кылдыр көөр болгаш кичээнгейге албас чорук чоокку үеге чедир күштүг турганындан, тыва улустуң хөгжүмүнге политональность дугайында дыңнадыгларның чок болуп турарының чылдагааны мында деп бодаар мен.

ҮСТҮНДЕ киирген чижектерге үндезилеп алгаш түннээрим болза, тыва хөгжүмге политональность шагшаандан бээр турган болгаш ооң база бир онзагай талазы, адырылбас кезии болур. Европаның хөгжүм культуразынга политональность 20-ги вектиң эгезинден эгелеп сайзырап эгелээн болгаш баштайгы үеэинде оон монотональностуг хөгжүмүнге кижизиттинген дыңнакчыларынга кончүг кыжыраң кадыг дыңналган болгаш оларның күштүг удурланыышкынын болдурган. Баштайгы политональностуг концерт дугайында Д. Мито мынчаар сактып бижип турар: «дыңнакчылар Болзун! Болзун! дижип база ол ышкаш черлик амытаннар өтүнүп алгыржып эгелээннер». 1915 чылда орус херээжен аян-чорукчу К. Минцлова Чадаана хүрээзиниң хөгжүм хөрекселдериниң оркестрин дыңнаанын мынчаар бижип турар: «Өршээ хайыракан! Кандыг кончуг кыжыраң чүвел!» Бо таварылгада философиязы, эстетиказы, культуразы, физиологиязы дөмейлешпес сыр өске Европа болгаш Азия кижилериниң хөгжүм культуразының ботботтарын билишпейн үскүлежип турганы-дыр. Европаның эртемге үндезилеттинген хөгжүмү «эртеми чок» тыва хөгжүмнү бо хүннерге чедир түрү бастырып, үргедекчи салдарын чедирип келген. Кажан тыва хөгжүм «эртемниг» апарза, ол бодунуң үргедекчи салдарын оскунуп, бурунгаар депшилгелиг салдарын чедире бээр. Классиктиг хөгжүмге кижизиттинген амгы тыва хөгжүмчүлер, политональностуг тыва хөгжүмнү шингээдип, мээ-медереливисти эде тургузарда шыңгыы күжениишкинни үндүрүп, бергедээшкиннерге таваржырывыс чайлаш чок. Тыва хөгжүмнүң хажыдып болбас дүрүмнерин шингээдип, ону сайзыралдың кол оруу кылып алгаш, Европаның сайзырангай хөгжүмүнүң янзы-бүрү угланыышкыннары-биле дидими-биле холбап болур бис.

Валерий КУУЛАР.
Музыка-хөгжүм ажылдакчызы.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮНЕР-БИЛЕ!

Бистиң хүндүлүг, ынак ававыс, кырган-ававыс, улуг чеңгезис, угбавыс **Сара Сергеевна ОЮН май 3-те 55 харлаар.**

Ававыс улус өөредилгезиниң шугумунга 32 чыл дургузунда ак сеткилдиг ажылдап келген. Оон өөредип доостурганы башкы училищезиниң болгаш институттуң сургуулдары республиканың база оон дашкаар черлериниң аңгы-аңгы булуңнарында башкылап ажылдап чоруур. Ававыстын эки ажылын «Улус өөредилгезиниң тергиини» деп ат-биле онзалап демдеглээн.

Амгы үеде ававыс республиканың башкылар билин сайзырадыр институтта этнопедагогика кафедразында улуг башкы бооп ажылдап турар.

Төрүттүнген хүнүнде бистин угаангыр, сагыгыр, сагыш човаачал эргим ававыска, улуг чеңгевиске, угбавыска байыр чедирип, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти күзеп тур бис!

Өөнүң ээзи, уруу, күдээзи, уруунун ажы-төлү, чуржулары, дуңмалары.

ЧАРЛААЛДАР

Тыва Республиканың Күрүне өнчү-хөрөнгизин эргелеп башкарар талазы-биле күркомитеди 1996 чылдың май 23-те ажык хевирнин инвестиция конкурузун эрттирер:

1. Ук конкурска «Тыва хамааты тудуг» акционер ниитилелдиң бирээзи-ле 1000 рубль өртектиг 5526 акцияларын доктааткан өртээнге садар.

Негелдези:

3 чыл иштинде бүдүрүлгени катап тургузарынга болгаш сайзырадырынга инвестиция программазын ажылдап кылгаш таныштырар.

2. Кызыл хоорайның чөөн талазында Пушкин кудумчузунда чедир туттунмаан 24 квартиралыг чуртталга бажынын садар талазы-биле аукцион. Объектиниң эге өртээ 523768000 рубль.

Негелдези:

— Чедир туттунмаан бо объектини доозар ажылдарның болгаш оон ажыглалга киирер хуусаазын тодараткан инвестиция программазын ажылдап кылгаш дужаар.

1996 чылдың май 30-де аукционга дараазында акционер ниитилелдериң акцияларын садар:

АН-ниң ады	Чиигелдер вариантызы	Устав өзүгаар капиталы (муң рубль)	1 акцияның эге өртээ	Акцияларның саны
«Олча»	1	3111	5	63
«Элегес»	1	8326	4	1668
«Кызыл агроүлетпүртранс-1» АТБ	11	5396	5	1270
«Барыын-Хемчик» КМК	11	3160	3	916
Кызыл-Мажалыктың эът комбинады	1	33548	5	4019
Ак-Довурактың хлеб заводу	11	908	5	95
Ак-Довурактың АТБ-зи	11	12317	5	2540

2. Танзыбейниң орук-септелге участогунга хамааржыр эдилелге турган 2 хат шимчедикчилерин садып сайгарар. Эге өртээ 210860000 рубль.

«Хуужудулга дугайында» Хоойлунун 9-ку чүүлүнге дүүштүр чагыгларны чогуур үезинде киирген болгаш эге өртээниң 10% долаа түүн киирген юридиктиг эргелиг албан черлерин, хуу кижилерни аукционга кииришпирер. Чагыгларны май 23-ке база 29-ка чедир дараазында адресте хүлээп алыр: **Кызыл, Үүлдүм, 18, Чазак бажыңы, 424 дугаарлыг кабинет, телефон № 3-78-24.**

ДЫҢНАДЫГ

«Тыва автоорук» эргелели 1996 чылдың апрель 15-тен июнь 5-ке чедир федералдыг орукка (Красноярск—Кызыл — МАР-ның кызыгаарынга чедир) 10 тоннадан хөй чүүхтүг автомашиналарның болгаш ниити деңзизи 10 тонна болгаш кол өзек чүүгү 6 тоннадан ажып турар автомашиналарның Тыва Республиканың девискээринге чоруурун кызыгаарлап турарын дыңналып тур.

Билдинмес айтырыглар туруп келзе, харылзажыр телефон дугаары: 3-62-62. Адрезиис: Кызыл, Интернациональная кудумчузу, 60.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы ТР-ниң Дээди Хуралының депутады Лариса Сынааевна Монгушка ооң аважы

Харлаккай Шузун-ооловна МОНГУШТУҢ

мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Тес-Хем кожуунның культура болгаш улус өөредилгезиниң библиотека четкизинге бүгү назынында ажылдап чораан Ленинградтың культура институдунуң доозукчузу, баштайгы тыва дээди эртемниг национал библиотека кадрларының бирээзи

Херелмаа Магранзаевна ДОКТААЛАЙНЫҢ

орукка озал-ондакка таварышкаш мөчээни-биле холбаштыр ооң өг-бүлезинге, дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур бис.

Кызылда чурттап чоруур чаңгыс курсчулары болгаш чаңгыс классчылары.

Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм, яамызы, С. Бюрбю аттыг Улусчу чогаадылга төвү Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, улусчу чогаадылганың Бүгү-эвилел, Россия болгаш республика фестивальдарының лауреады, хөөмей-сыгыттың онзагай уран күүседикчизи

Дырышпан Шадыпович МОНГУШТУН

үр эвес аараанының соонда мөчээнин дыңнатпышаан, ооң чоок кижилеринге, төрелдеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

БОКСӨРЛАРНЫҢ ЧЕДИИШКИНИ

Тыва бокс школаазынга кижизиткен боксерлар Бүгүроссияның маргылдааларынга багай эвес көргүзүүглерни чедип ап турар апарганы канчап өөрүнчүг эвезил? Чоокта чаа эрткен Сибирь чемпионадынга бистин боксерларывыс бедик мергежилдиг база катап көргүскен.

Оларның хөй нуруузу Сибирьниң хоорайларында өөренип турарындан ук хоорайларның ат-алдарын камгалап, маргылдаага киришкен. Аян Хертек болгаш Эрес Ондар боттарының лицензилеринге үшкү черлерни ээлээннер. Новосибирскиде колледж (күш-культура техникумунуң) сургуулу Саян Санчат оон-даа эки болуп, Сибирь чемпионунуң адынга төлептиг болган. Саян Санчат чүгле 57 килограммга чемпион болган эвес, харын Сибирьнин эң дээре боксеру атка төлептиг болган. Оны ооңнуң ятон телевизор-биле шаннаан. Самагалдайжылар чаңгыс черчурттуунга чоргаарланып болгаш.

Ниитизин-биле Тыва чурттуг 13 боксер Бийскиге эрткен бо чемпионатка тиилелге дээш тулчуп турган. Олардан үчүле 4 кижи Тываны төлээлеп барган. Адын-даа сыкпааннар. Эрес Сырат, Сагды Сарыглар, болгаш Ромеш Ондар хүлер медальдарны чаалап алган, а Мерген Монгуш чемпион болган.

Мерген Монгуш Россияның чемпиону болур аргалыг кижи. Ол 26 харлыг-даа болза, 10 чыл боксер стажтыг. Эрткен чылын профессионалдар аразынга делегей чемпиону болган Арбачаковка тураскааткан Бүгү-россия маргылдаазынга эн дээре боксер деп атты алган болгаш сураглыг спортчунуң холундан кубокту-даа алды. Акша чогундан Подольск хоорайга эрткен шилилге маргылдаазынче онуң чоруттаанывыс харааданчыг болган. Ук маргылдаага Иркутск чурттуг Игорь Пакеев баргаш, Европа чемпиону болду. Оон мурнунда маргылдаага Мерген Пакеевти тиилээн болгай. Ол ышкаш бо маргылдаага киришкеннерден денги бүрүзүнге сески черге чедир кордакчылар Атлантыга эртер Олимпий оюннарынга киржир эргени алганын айтыры артык эвес. Үгээр болган чүве — тыва 4 боксернүң Россия чемпионадынга киржир болганыдыр.

Тренериң сагыш човаашкыны улуг, ынчалза-даа маңаа кымны буруудадыр бис. ТР-ниң күрүнеңиң спорт комитединде акша чок. Спонсорларның дузазын дилээри чугула апарган, Сибирь чемпионадынга баар арганы тургускан Александр болгаш Евгений Кууларларга, Ромеш Ондарга, Сергей Бабкинге боксерлар өөрүп четтиргенин илередип турар.

* * *

Чогум-на харын спонсорларның ачызында бистиң бичии назылыг өөреникчилеривис Россияның Азия кезээнин Новосибирскиге эрткен хостуг хүреш маргылдаазынга база киржир аргалыг болган. № 2 школаның директору Т. Г. Ондар хөлезизи чиик өртектиг автобусту, а ада-иелер аштаныр-чемненир, удуур-чыдар черлерниң хөлезизин берген.

А бистиң хостуг хүрешке мөгелеривис анаа төлептиг харылааннар. Оруу багай муң ажыг км черге автобусбиле чоруурунда шыланчыг, бергелер эвээш, ынчангаш тайга-тандывыс үнүжүн эртемденнер экологтуг арыг деп санап турар. Ындыг үнүштерниң эм үүлү шынарлыг болур.

Сөөлгү чылдарда чоннуң эм үнүштерге сонуургалы күштелип олурар. Оларны танывас, ажыглап билбес кижи эм үнүштер-биле эмненип болбас. Бир эвес чугула херек болза, эмчиниң сүмезин алыр. Үнүштер аразында хораннылары база эвээш эвес. Кадыңарга хора чедирбес деп бодаар болзунарза, эмчиниң сүмезин алыр ужурлуг силер.

Улусчу медицинаның эки шынарларын чоннуң кадын камгалаары-биле ажыглаары, Тываның эм үнүштериндеи база ан-мениндеи кылган эмнерге сертификатты тыпсыры чугула.

Ынчангаш Тываның девискээринде ында өзүп турар эм үнүштерден база дириг амытаннардан кылган эм үүлдү шинчилеп көөр лабораторияны тургузар болза эки.

Урана ДАВАА.
Кызыл хоорай.

СЕСЕРЛИИВИС ЧАЛАП ТУРУ

Даңгаар эртен хүннү уткаан көвей куштар
Тааланчыг «хөйнүң ырын» ырлажырлар.
Чылыг ам-даа чечек бажы суйбаалакта,
Шыкта шалың мөңгүн-суу дег кылаңнажыр.
«Селгүүстээл» деп сени, мени
Сесерлиивис чалап туру.
Чылар-чылбас агып баткан кылаң сугда
Шымныл, эштип өөр куштар салдап ойнаан.
Алаакта чаш шетчигешти салгын суйбаан
Ак-көк Тывам бойдузунуң эртинези.
«Селгүүстээл» деп сени, мени
Сесерлиивис чалап туру.
Үнген-кирген көвей чону омак-хөглүг,
Үүле-херээ үе-шагны уткуп, үдээн,
Үрер хөгжүм тааланчыг вальс ойнаан
Үе-черге, аалчы чону танцы самнаан.
«Селгүүстээл» деп сени, мени.
Сесерлиивис чалап туру.
Чайганыыштар санай ойнаан чаштар үнү
Сесерликтиң сеткил-хөөнүн шинчи киирген,
Саарлыг баткан чайынныг ай болчашканы
Чалыы оол, кыс эриннерде мөңгүннелген.
«Селгүүстээл» деп сени, мени
Сесерлиивис чалап туру.
Чаашкын соонда айдысталган агаар тынган
Сагланнашкан чодураалар чыды чаагай.
Сыргаланган хадың, хады менди солчуп
Сырынналган аныяк кыс ырын ырлаан.
«Селгүүстээл» деп сени, мени
Сесерлиивис чалап туру.
Амыр-дышка найысылал Кызыл удуур.
Ажыл-иштен сесерлиивис могаг билбес.
Орай дүне чивеңнешкен оттар чайнаар
Оюн-тоглаа, ыры, хөгжүм чаңгыланыр.
«Селгүүстээл» деп сени, мени
Сесерлиивис чалап туру.

Калзан ДОНГАК.
Кызыл хоорай.

ЭРЗИН ТЕСТИҢ КОЖАҢНАРЫ

Эрзин хемни ырак-ла дээр,
Эрии көстүп чыткан чүү-дүр.
Эрге караң ырак-ла дээр,
Эдээ көстүп орган чүү-дүр.
Бай-ла-Дагны ырак-ла дээр.
Бажы көстүп турар чүү-дүр.
Баштак караң ырак-ла дээр.
Баарында орган чүү-дүр.
Самагалдай киреримде,
Сарыг торгум кедип аар мен.
Сарыымайга душчурумда,
Саваннаныр чунуп аар мен.
Эрзин суурже киреримде,
Эрээн торгум кедип аар мен.
Эргимимге душчурумда,
Эриннерим будуп аар мен.
Эрзин, Тестин ховуларын
Эдискилиг чычаан билир.
Эр-ле боттуң ынакшылын
Эргим кыстың чүрээ билир.
Алдыы, үстүү ыйгылдарны
Андазынның бизи билир.
Алыс боттуң ынакшылын
Амырактың чүрээ билир.
Хову, шөлдүг Тес-ле хемге.
Хонганыңны утпаан сен бе?
Кончуг чараш кызы-биле
Холбашканың сактыр сен бе?
Уткан деп бе, утпаан-на мен.
Улам сактып чору-ла мен.
Узун Тестиң булуңунга
Уя тудуп алыр чоор бе?
Чаашкынныг шуурган келзе,
Чаяр дивейн, каттангың кет,
Чараш караң шугулдаза,
Часкарып аар аргазын тып.

Биче-оол ДОЮНДУП.

САДЫП АЛЫКЧЫЛАРНЫ ЧАЛАП ТУР

«ОПТ и Розница» АН-ниң № 1 садыында дараазында чаа бараааннарны киирген: изигге удур турум, быжыг шилден кылган сакпыңнар (ишкири 1 литр, 2 литр база 2,5 литр), 2, 3 болгаш 5 аңгы улуг-биче сакпыңнардан тургустунган түү бөлүк, 1 литр болгаш 1,25 литр ишкир шай кудар хөнектер.

Богем шилден кылган бокалдар, рюмкалар, стаканнар, янзы-бүрү арага аймаа ижеринге ажылгаар аяк-саваның түү бөлүү, чигир салыр болгаш шай ижерде ажылгаар аяк-саваның түү бөлүктери.

Аъш-чем бараааннары: эң бедик шынарлыг далган, рис, кырлыг-кара, перловка, манка, тыва далган, макарон кылыглары, грек тоорук, шоколад конфеталар, шоколадтыг зефир, печенье (аңгы-аңгы хевирниң), плиткалыг шоколад, индий шай (демир лазаларда), сүт хоюу болгаш чигир холаан кофе.

Хүн бүрүде турар бараааннар: дус, серецги, таакпы, янзы-бүрү хеп чуур порошоктар, чемненирде болгаш шай ижерде ажылгаар аяк-саваның түү бөлүү, миламин аяк-саваның түү бөлүү, эр улустуң чайын кедер идиктери.

(Солуннуң дараазында номери май 6-да үнер).

Улусчу медицина

УЛУГ-ОЪТ

Бистиң Тываввыс Азия диптин төвүнде турар. Тываның девискээри барыын чүктен чээн чүкче 700 ажыг км, а сойну чүктен мурнуу чүкче 380—450 км чаттыдып чоруткан. Республиканың ниити девискээри 170 муң ажыг дербеңнин км. Бо чдур девискээрде 450—500 хевирнин янзы-бүрү оът үнүштери өзүп турар. Ол үнүштерниң иштинде эм үнүштерниң саны база эвээш эвес.

Тываның ягаар-бойдузу бир тускайлан — соок, хар чок кыш, кзиг чай, харчаазы эвээш; бедик тайгалар, шыктыг алаактар, ховулар, улуг хөлдер болгаш шапкын хемнер холушкак. Ол бүгү байдал үнүштерниң хевирлеринге тускайлан болурунга улуг салдарны чедирип турар. Дыка көвей эм үнүштер үүгле Тываның девискээринде үнүп турар.

Шаандагы тыва чон көшкүн амыдыралдыг турганы-биле бойдуска чоок болгаш эм үнүштерни ажыглап билир турган. Мал-маганын одарладып, тайгалардан аннап чорааш, дириг амытаннарны хайгаарап чораан. Балыг-бертик, аарыг дириг амытаннар эм үнүштерни тып чигеш, сегереп, экирип келирин эскерип, боттары база-ла одар-биле эмненир турган. Ол үнүштериң чамдыызын ам-даа тыва чон ажыглап турар.

Чижээ, улуг-оъттун (родиоланын) Тываның девискээринде беш хевири өзүп турар:

Соок улуг-оът — ховар таваржыр, өскен чери — Ак. Суг хемниң аксы, Кара-Хөл кыдыы, Мөңгүн-Тайга.

Кызылгыр улуг-оът — Мөңгүн-Тайга сынында.

Дөрт кезек улуг-оът — бедик тайгаларда.

Ак-кызыл улуг-оът, алдындазыл — ховар ыяштыг, субальпий шыктарда, 2700 м бедикте.

Чүгленчек улуг-оът — республиканың бүгү девискээринде 2400 м бедик тайгаларда өзүп тараан.

Эм кылдыр ак-кызыл улуг-оъттун, чүгленчек улуг-оъттун дазылында чылган эм үүлдү ажыглаар. Ак-кызыл улуг-оъттун дазылын мага-бот кошкап-шылаанда, хан базыышкыны чавызаанда база ол ышкаш оон-даа өске аарыгларга улусчу медицина ажыглап келген.

Шаандагы өгбелеривис улуг-оътту хүндүлээр, оон өзүп турар черин кижи бүрүзүнге айытпас чораан. Амгы үеде ак-кызыл улуг-оът азы алдын-дазыл кам чок ажыглаанының түннелинде, чидип бар чыдар үнүштерге хамааржыр.

Ынчангаш ону камгалап кадагалаары кончуг чугула. Амгы үенин медициназы база-ла эм үнүштерни кижиниң кадын камгалаарынга чугула деп санап турар. Эм үнүштерден кылган эм химия лабораториязынга бүдүрген эмнерден ачылыг деп санаттынып турар. Чүге дизе ол эм үүлдер үнүштүн дириг клетказынга тывылган. Ынчангаш кижи эм үнүш-биле эмненген таварылгада, оон хоразы кижиниң организминге эвээш болур.

Бистин республиканың девискээринде улуг бүдүрүлгелер эвээш, ынчангаш тайга-тандывыс үнүжүн эртемденнер экологтуг арыг деп санап турар. Ындыг үнүштерниң эм үүлү шынарлыг болур.

Сөөлгү чылдарда чоннуң эм үнүштерге сонуургалы күштелип олурар. Оларны танывас, ажыглап билбес кижи эм үнүштер-биле эмненип болбас. Бир эвес чугула херек болза, эмчиниң сүмезин алыр. Үнүштер аразында хораннылары база эвээш эвес. Кадыңарга хора чедирбес деп бодаар болзунарза, эмчиниң сүмезин алыр ужурлуг силер.

Улусчу медицинаның эки шынарларын чоннуң кадын камгалаары-биле ажыглаары, Тываның эм үнүштериндеи база ан-мениндеи кылган эмнерге сертификатты тыпсыры чугула.

Ынчангаш Тываның девискээринде ында өзүп турар эм үнүштерден база дириг амытаннардан кылган эм үүлдү шинчилеп көөр лабораторияны тургузар болза эки.

Урана ДАВАА.
Кызыл хоорай.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100, индекс 667000.

Агар саны: КБ «Тыва кредит», № 363906, корр. сч. 700161629, МФО 49304729. ИНН—1701008465.

Тургузакчылары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДААДЫ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор Ь. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалы секретарь), М. М. Саав (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер— 3-34-26, кол редакторнуң оралакчылары—3-34-17; 3-33-41, харыысалгалы секретарь — 3-34-92, оралакчылаң — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы—3-34-19; 3-34-98; үлетүүр — 3-34-49; 3-36-73, көпээ ажыл-агый—3-36-82, культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлеп болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39, 3-34-93; чаг-аа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үнүүрукчулер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94, бухгалтерия — 3-41-16; чарлаалар киллизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чеисектериниң талазы-биле хоойлуждулгазының чагыллазынга контроль болгаш бүрүткеттинин Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — 100007.
Солунда парлаттынган материалларның авторларының оодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгдары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделада 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тиражы — 9147. Чагыг № 105 — 168.